

ORTAÇAĞ TÜRK DÜNYASINDA HABERLEŞME KURUMLARI: CASUSLUK VE POSTACILIK FAALİYETLERİ

*Communication Institutions of The Medieval Turkish World:
Espionage and Postal Activities*

Ahmet ALTUNGÖK

ÖZET

Erken Ortaçağlarda İslam Öncesi Türk Devletlerinin kendilerine has posta ve casusluk faaliyetleri bulunmaktaydı. Posta ve casusluk faaliyetlerini birlikte yürüten eski Türk Devletleri bu alanda kısmen de olsa Çin posta ve casusluk teşkilatını örnek olarak almışlardır. Bunun dışında İslam sonrası dönemde kurulan Türk İslam Devletleri eski posta ve casusluk çalışmalarını Sâsânî posta ve casusluk teşkilatlarını örnek alacak şekilde yeniden düzenlemişlerdir. Elbette posta ve casusluk faaliyetlerinin kurumsal bir hale gelmesinde Abbasilerin önemli bir rolü bulunmaktadır.

İslam öncesi dönemde birlikte yürütülen posta ve casusluk faaliyetleri, sonraki dönemlerde birbirlerinden ayrılarak düzenli iki ayrı teşkilat haline getirilmiştir. Devletin bekası ve toplumun asayışı açısından haberleşme faaliyetlerine oldukça önem veren Türk Devletleri; İslam sonrası dönemde olduğu gibi eski dönemlerde de gammazlık ve haber taşıma gibi hadiseleri hor karşılamalarına rağmen devletin ayakta kalabilmesi anlamında casusluk faaliyetlerini kutsal bir olgu olarak görmekteydiler. Bununla beraber gerek İslam öncesi ve gerek İslam sonrası dönemde Ortaçağ Türk devletlerinin kendilerine has haberleşme ve istihbarat alma yöntemlerinin olduğunu görmekteyiz.

Anahtar Sözcükler: Türk Devletleri, Haberleşme, Postacılık, Casusluk.

SUMMARY

Turkish States had specific post and espionage activities before Islam in early middle ages. Old Turkish States used to run post and espionage activities together and have partially modeled Chinese post and espionage organization in this field. On the other hand Turkish Islam States established in the period after Islam have rearranged their post and espionage activities by taking Sassanid organizations as example. For sure, Abbasids have a significant role in institutionalization of post and espionage activities.

Post and espionage activities that were carried on together before Islamic period, were separated from each other in the following periods and established as two separate, regular organizations. Turkish States placed great importance to communication activities in terms of continuity of the state and peace of the society;

thus even though they were disdainful of events such as tale-bearing and carrying information, they were considering espionage as divine activities for the survival of the state. Despite of this, we see that Medieval Turkish States had specific methods for communication and providing intelligence both pre and post Islamic periods.

Key Words: Medieval Turkish States, Communication, Postal, Espionage.

Giriş

Tarih boyunca bütün devletler için, komşusu bulunan ülkeler veya kendisine ekonomik, siyasi, dini ve kültürel anlamda rakip olarak gördüğü diğer ülkelerin yapmış oldukları faaliyetler her zaman merak konusu olmuştur. Özellikle güçlü ülkeler ekonomik, siyasi ve sosyal kazanımlarını korumak amacıyla içerde ve dışarıda kendi menfaatleri aleyhine cereyan eden bütün çalışmalardan haberdar olmak gibi bir zorunluluğa sahip olmuşlardır. Bunun yanında kendi ülkelerindeki imar faaliyetlerinin, işlerin yolunda gidip gitmediğinin, askeri faaliyetlerin, toplumun ahvalinin iyi olup olmadığına dair bilgilere de ulaşmak istemişlerdir¹. Bu durum devletler için haberleşmenin önemini ortaya koymuş. Bütün ülkeler içerde ve dışarıda meydana gelen gelişmeleri anında takip etmek için casusluk ve haberleşme faaliyetlerine ağırlık vermişlerdir². Haberleşme geleneği zamanla kurumsal bir hale gelmiş ve posta teşkilatları ortaya çıkmıştır. İlkçağ ve ortaçağlarda yapılan casusluk faaliyetleri öncelikle posta teşkilatları üzerinden yapılmaya başlanmış daha sonraları ise modern dönemlerde casusluk ve postacılık birbirinden ayrı iki kurum halini almıştır. Postacılığın önemli bir kurum haline gelmesi ve postacıların casusluk alanlarının kısıtlanması nedeniyle hem güvenliklerinin sağlanması hem casusların görevlerini iyi bir şekilde yerine getirebilmeleri açısından zamanla casusluk faaliyetleri ile postacılık çalışmaları birbirinden ayrılmıştır.

Arapça *cesse* kökünden türeyen ve gözleyen, araştıran anlamında kullanılan *tecessüs veya casusluk* sözcüğü düşmanın hal ve hareketlerini gözetleyerek onlar hakkında bilgi toplama faaliyetleri için kullanılmıştır³.

¹ Mustafa Uyar, “Hindüşah Nahçıvani’ye Ait Düstur el-Kâtip fi-Tayin el-Meratib Adlı Eserde Casusluk Anlayışı”, *AÜ DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, c. XXIV, Sayı: 38, Ankara, 2005, s. 282-284.

² A. K. S. Lambton, “The Internal Structure of the Saljuq Empire”, *The Cambridge History of Iran; The Saljuq and Mongol Periods*, V. 5, (J. A. Boyle), New York, 1968, s. 267.

³ Abdulhalik Bakır, *Hız. Ali ve Dönemi*, Ankara, 2004, s. 509; Abdulhalik Bakır, “Hz. Peygamber ve Raşid Halifeler Devrinde Haber Alma ve Casusluk Faaliyetleri”, *Fırat Üniversitesi, Orta-Doğu Araştırmaları Dergisi*, Ocak 2003, c. I, Sayı: I, s. 7, Elazığ, 2003; Kâzım Paydâş, “Emir Timur’un Fetihlerinde Haber Alma Teşkilatının Önemi”, *Ankara Üniversitesi DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, c. 28, Sayı: 46, Ankara, 2009, s. 36.

İslam'ın Ortaya çıkışından sonraki dönemlerde kurulan Türk devletlerinde casus kavramının yanında bu işlerle uğraşan kimseler için *ayn* ve *münhî* tabirleri de kullanılmıştır⁴. İslam öncesi Türk devletlerinde ise casusluk faaliyeti yürüten kimselere *çaşut* ve yapılan ihbar işlemlerine de *çaşutlama* adı verilmekteydi⁵. Eski Türkler düşman askerleri hakkında bilgi toplama işini yürüten veya düşman tarafından aynı amaçla görevlendirilen casuslara ise gözcü, haberci, bilgi toplayan anlamında *tilig* adını verilmekteydi⁶. Aslında bu kavramlar dost ve düşman bütün casuslar için de kullanılmıştır⁷. Divan-ı Lügâti't-Türk'te, düşmanın yaptığı girişimlerden haber almak amacıyla ele geçirilen düşman casuslarından da *til* diye bahsedilmiştir⁸. Bunun yanında elde ettiği haberleri gerekli yerlere ihbar eden ve muhbirlik yapan muhbirlere ise *igrag* ve *kurug/körüg* adı verilirdi⁹. Ortaçağ Türk dünyasında casusların bilgi toplama işi *dil almak/til almak* şeklinde ifade edilmekteydi¹⁰.

Erken ortaçağlarda casusluk faaliyetleri genel olarak düşmanın askeri, dini ve ticari faaliyetlerini gözetleme noktasında icra edilmekteydi. İnsanların yoğun olarak kullanmış oldukları büyük yollar üzerinde ticari faaliyetler yürüten tüccarlar, dini amaçlı misyonerlik çalışması yapan farklı din ve mezheplere mensup kimseler ile askeri istihbarat toplamak isteyen yabancı casusların tespiti yapılmaya çalışılmaktaydı. Sınır boylarındaki noktalarda düşmanı gözetleyerek farklı yöntemlerle bunları merkeze ileten ve adına *kargu* denilen gözetleme kuleleri bulunmaktaydı¹¹.

Ortaçağ İslam dünyasında casusluk faaliyetleri İslam öncesi dönemden farklı olarak posta teşkilatları üzerinden icra edilmeye başlanmıştır. Ortaçağ

⁴ Mustafa Uyar, agm, s. 285; Haldun Eroğlu, "Klasik Dönemde Osmanlı Devletinin İstihbarat Stratejileri", *Ankara Üniversitesi Tarih Araştırmaları Dergisi*, c. XXII, Sayı: 34, Ankara, 2003, s. 14.

⁵ Abdulkadir Özcan, "Casus", *TDV İA*, c. VII, İstanbul 1993, s. 166; Hamit Pehlivanlı, "Eski Türkler ve Selçuklularda İstihbaratçılık", *Türkler*, 5, Ankara, 2002, s. 280; Kâzım Paydâş, "Emir Timur'un Fetihlerinde Haber Alma Teşkilatının Önemi", s. 36.

⁶ Talat Tekin, *Orhun Yazıtları*, İstanbul, 1998, s. 91; Bahaeddin Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, Ankara, 1979, s. 266; Muharrem Ergin, *Orhun Abideleri*, İstanbul 2002, s. 76, 114.

⁷ Haldun Eroğlu, agm, s. 14.

⁸ Kaşgarlı Mahmûd, *Divân-ı Lügâti't-Türk*, (Haz. Türk Dil Kurumu), Ankara, 2003, c. I, s. 336, c. III, s. 134; Muharrem Ergin, age, s. 114.

⁹ Bahaeddin Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, s. 266; Muharrem Ergin, age, s. 103.

¹⁰ Haldun Eroğlu, agm, s. 14; Muharrem Ergin, age, s. 103.

¹¹ Erkan Göksu, "Kutadgu Bilig'e Göre Türk Savaş Sanatı", *Uluslar arası Sosyal Bilimler Dergisi*, c. 2, Sayı: 6, Kış, 2009, s. 276; Hamit Pehlivanlı, agm, s. 280.

İslam dünyasında posta teşkilatına verilen isim Divânü'l-berîd veya diğer bir telaffuzla *divan-ı berid*'dir ve bu divanın başında bulunan kimseye de Sâhibü'l-berîd veya diğer tabirle *sahib-i berid* adı verilirdi¹². Berid kavramı Latince *veredus*'tan gelmektedir¹³. Eski dönemlerde postacılık faaliyetleri binek hayvanları aracılığı ile gerçekleştirildiği için Latince bir kavram olan ve "binek hayvanı" anlamına gelen *veredus* önce *verid* daha sonraları ise *berid* şeklinde İslam dünyasına geçmiştir¹⁴. Bu kavramın Farsça kuyruğu kesik anlamında *buride dum*¹⁵ sözcük öbeğinden türediğine de inanılmaktadır¹⁶. Bunun nedeni de postacılığın ilk olarak Persler tarafından ortaya çıkarılmış olması ve Romalıların da bunu İranlılardan öğrenmiş olmalarından kaynaklanmaktadır¹⁷. Yunanlılar posta faaliyetlerini eski Farsça'dan almış oldukları *angaros* sözcüğü ile de ifade etmekteydiler ve bu sözcük de eski İran tabiriyle *angaragbad* kavramını çağrıştırmaktadır¹⁸. Pers imparatorluğunda postacılık işleri stratejik öneminden dolayı askeri teşkilatın bünyesinde faaliyet göstermekteydi¹⁹. I. Dara ordu içerisinde düzenli bir posta idaresi vücuda getirmişti ve bunlar imparator ile imparatorluk sınırlarında içerisindeki tebaa arasında bilgi akışı sağlamak amacıyla hızlı bir şekilde çalışmaktaydılar. Sâsânilerdeki posta teşkilatının temeli bu dönemlerde atılmıştı. Divan-ı berid'in postacılığın yanında önemli

¹² Phillip K. Hitti, *History of the Arabs*, New York, 1968, s. 322; Erdoğan Merçil, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, İstanbul, 1985, s. 112, 179; İsmet Kayaoğlu, *İslam Kurumları Tarihi*, Ankara, 1985, s. 68; Nesimi Yazıcı, "Klasik İslam Döneminde Haberleşme Kurumu ile İlgili Bazı Mülâhazalar", *İkinci İslam İlimleri Kongresi Tebliğleri*, İstanbul, 1981, s. 378.

¹³ Guy Le Strange, *Palestine Under the Moslems*, New York, 2010, s. 50; M. Fuad Köprülü, "Berîd", *MEB İA*, c. 2, s. 541; C. E. Bosworth, "The Political and Dynastic History of the Iranian World", V. 5, s. 76; R. Hartman, "Barid", *E. J. Brill's First Encyclopaedia of Islam, 1913-1936*, V. II, (Edt. M. T. Houtsma), Leiden, 1993, s. 658.

¹⁴ Yakût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Buldân*, Leiden, 1959, ?????????s. 54; Manwel Mifsud, *Loan Verbs in Maltese; A Descriptive and Comparative Study*, Brill, 1994, s. 49; C. E. Bosworth, "Administrative Literature", *Religion, Learning and Science in the Abbasid Period*, (Edts. M. J. L. Young, J. D. Latham, R. B. Serjeant), New York, 1990, s. 158; R. Hartman, agm, s. 658.

¹⁵ W. Barthold, *İslam Medeniyet Tarihi*, (Çev. F. Köprülü), Ankara, 1973, s. 25vd. İranlılarda postacılık işleriyle uğraşan süvariler, atları diğer insanların atlarından tefrik edilsin diye kuyrukları kesilirdi. Bundan dolayı postacıların atlarına kuyruğu kesik anlamında *buride dum* adı verilmekteydi. Bkz. M Fuad Köprülü, agm, s. 541; İbrahim Hareket, "Berid", *MEB İA*, C. 5, s. 498.

¹⁶ İbrahim Hareket, agm, s. 498.

¹⁷ M. Fuad Köprülü, "Berîd", s. 542.

¹⁸ W. Barthold, F. Köprülü, *İslam Medeniyet Tarihi*, s. 26.

¹⁹ P. M. Sykes, *A History of Persia*, C. II, London, 1915, s. 185; Recep Yıldırım, *Uygurluk Tarihine Giriş, İlkçağ Tarih ve Uygurlukları*, Ankara, 2004, s. 162.

görevlerinden bir tanesi de casusluk faaliyetlerinin yürütülmesiydi²⁰. Erken ortaçağlarda Bizans ve Sâsânî devletlerinde casusluk faaliyetleri posta teşkilatları üzerinden yapılmaktaydı²¹. İslam'ın yayılışından sonraki dönemde Sâsânî ve Bizans posta teşkilatını aynen alarak devam eden Emevi ve Abbasiler de casusluk faaliyetlerini bu teşkilat üzerinden devam ettirdiler²². Bunun doğal bir sonucu olarak da ortaçağ Türk İslam devletleri posta faaliyetleri ile casusluk çalışmalarını yine aynı kurum yoluyla yürütmekteydiler²³. İslam öncesi dönemlerde casusluk ve postacılık faaliyetleri hemen hemen farklı görevliler tarafından yürütülmekteydi. Bundan dolayı postacılık ve casusluk işlerine bakan görevliler ayrı ayrı isimlendirilmişlerdi.

İslam öncesi dönemdeki Türkler elçi, postacı ve haberciler için genel olarak *tırag* sözcüğünü kullanmışlardır²⁴. Bununla beraber eski Türklerde hükümdarlar arasında gidip gelen elçiler için günümüzde olduğu gibi elçi sözcüğü çokça kullanılmaktaydı²⁵. İslam sonrası dönemdeki Türklerde ise posta işleriyle görevli olan kişilere *ulak* veya *yam* adı verilirdi. Türklerin Müslüman olmasından sonra İslam dünyasında posta ve casusluk amacıyla kullanılan *berid* kavramının yerini *ulak* almıştır²⁶. Postacılık faaliyetlerini yürüten kişilere verilen *sahib-i berid* kavramı artık casusluk faaliyetlerinin postacılıktan ayrılmasının sonucunda casusluk faaliyetlerini yürüten

²⁰ Phillip K. Hitti, *History of the Arabs*, s. 322-324.

²¹ İlber Ortaylı, *Türkiye İdare Tarihine Giriş*, Ankara, 1996, s. 14; Joseph W. Meri, "Post or Barid", *Medieval Islamic Civilization; An Encyclopedia*, New York, 2006, s. 631.

²² Said Nefisi, *Tarih-i Temeddün-i İran-i Sâsân*, Tahran, 1331; Abdulhalik Bakır, Emeviler ve Abbasiler Devrinde İstihbarat (Haber Alma ve Casusluk), *Fırat Üniversitesi Orta-Doğu Araştırmaları Dergisi*, Temmuz 2003, c. I, Sayı: 2, Elazığ 2003, s. 9, 13; Amira K. Bennison, *The Great Caliphs: The Golden Age of the Abbasid Empire*, New York, 2009, s. 28. İbnu's-Sâ'î, el-Hamevî'den gelen bir rivayete dayanarak şu tespitlere yer verir: Abbasi halifesi en-Nâsır lî Dini'l-Lâh, zeki, izzet nefis sahibi, basiretli ve uyanık biriydi. O aynı zamanda doğru görüş, sabit akıl, deha ve hile sahibi bir hükümdardı. Onun heybeti çok korkunçtu, Irak'la diğer bölgelerde casusları vardı ve onlar olayların en küçüğünü ve en büyüğünü bile kendisine bildiriyorlardı. Olayların azı dışında, hiçbir şey ondan gizlenmemekteydi. O şiddetli bir tahakküm sahibiydi. Iraklılardan biri evinde eşiyile konuşmaktan korkardı ve konuştukları halifeye ulaştığında, kendisini cezalandıracağını zannederdi. Bkz. İbnu's-Sâ'î, "Halifelerin Hatunları (Hükümdarların Hür ve Cariye Eşleri)", (Çev. Abdulhalik Bakır), *Ortaçağ Tarih ve Medeniyetine Dair Çeviriler I*, Ankara, 2008, s. 154.

²³ Joseph W. Meri, "Post or Bard", s. 632.

²⁴ Kaşgarlı Mahmûd, *Divân-ı Lügâti't-Türk*, c. III, s. 65.

²⁵ Bahaeddin Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, s. 266.

²⁶ Abdulkadir Özcan, "Casus", s. 167.

kimselere *sahib-i haber* adı verilmiştir²⁷. Türklerin İslam'ı kabul etmesinden sonraki dönemde postacılık ve casusluk faaliyetlerinin birlikte yürütüldüğü divan-ı berid'in *fürvâneki*, *müvakkî* ve *murattab* adı verilen farklı işlerde görevli memurları da bulunmaktaydı²⁸. Fürvâneki divan-ı berid'in taşradaki mülki amiriydi; müvakkî, menzilhanelerden sorumlu olup, murattab ise menzil çalışanlarına verilen addı²⁹. Casusluk faaliyetlerinde kullanılan kişiler ülkedeki bütün faaliyetleri; sosyal durumu, imar faaliyetlerini, emir ve yargıçların halka nasıl davrandıkları, askeri faaliyetlerin nasıl yürüdüğü, toplum içerisinde yıkıcı faaliyetlerde bulunanlar gibi her türlü gelişmeyi devlete haber vermekle görevlendirilmişlerdi³⁰. Eski Türkler elçileri de casus olarak görevlendirirlerdi fakat bu davranış tehlikeli sonuçlar doğurabilirdi. Yabancı elçilerin casusluk yaptıkları tespit edilirse bunlar tutuklanarak hapsedilirdi³¹.

Eski Türklerin, özellikle Çinlilerin, kendi topraklarına yollamış oldukları tüccarlar vasıtasıyla ülkeleri ile ilgili bilgiler toplamaları gibi faaliyetler üzerine bir takım haber alma yöntemlerine başvurmuş olmalarını doğal karşılamak gerekir³². Çinliler Orta Asya topluluklarından Khiongnu ve Vusunlar'ı kontrol altına almak amacıyla yoğun bir diplomasi ve casusluk faaliyetleri yürütmüşlerdir³³. Bu toplulukların reislerini kazanmak amacıyla onlarla irtibat kuran Çinliler çok kıymetli hediyeler ile Çin sarayına mensup prensesleri bu hanedanların reisleri ile evlendirerek prenseslerle beraber birçok casusu bakıcı kılığında bu boyların arasına sızdırabilmişlerdir³⁴. Daha

²⁷ Muhammed İbnü'l-Havkal, *Suretü'l Arz*, (Trc. Cafer Şiar), Leiden, 1938, s. 166; Gillies E. Tetley, *The Ghaznavid and Seljuk Turks, Poetry as a Source for Iranian History*, New York, 2009, s. 13, 23; A. K. S. Lambton, "The Internal Structure of the Saljuq Empire", V. 5, s. 267; Haldun Eroğlu, agm, s. 14; Nesimi Yazıcı, agm, s. 382.

²⁸ İsmet Kayaoğlu, *İslam Kurumları Tarihi*, s. 68.

²⁹ Nesimi Yazıcı, agm, s. 383-385.

³⁰ Mustafa Uyar, agm, s. 286.

³¹ İbrahim Kafesoğlu, "Kültür ve Teşkilat", *Türk Dünyası El Kitabı*, c. I, Ankara, 1992, s. 205, 204; Feda Şamil Arık, "Eski Türk Ceza Hukukuna Dair Notlar, I: Suçlar ve Cezalar", *Ankara Üniversitesi DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, c. 17, Sayı: 21, Ankara, (Trz), s. 32.

³² Madeleine Zelin, "The Yung-cheng Reign", *The Cambridge History of China*, V. 9, New York, 2002, s. 223.

³³ Wolfram Eberhard, *Çin Tarihi*, Ankara, 1947, s. 97; Peter B. Golden, *Central Asia in World History*, New York, 2011, s. 30; David Christian, *A History of Russia, Central Asia and Mongolia*, V. I, Victoria, 1998, s. 199.

³⁴ Peter B. Golden, age, s. 30; Ahmet Taşağıl, "Çinli Diplomat Ch'ang Sun-Sheng'in Göktürkleri Bölmek İçin Hazırladığı Raporlar", *Türk Kültürü Araştırmaları*, c. 31, Sayı: 1-2, Ankara 1995, s. 417-435; Gülçin Çandarlıoğlu, "Uygur Sarayına Gelin Giden Çinli Prensesler ve Bunun Arkasındaki Politik Gerçekler", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, Sayı: 28, 29. İstanbul, 1975, s. 64-65.

ileri dönemlerde Türkler ve Çinliler özellikle Türk, Çin ve İran dillerini bilen Soğdlular casusluk amacıyla kullanmaya başlamışlardır³⁵. Ticaret amacıyla Asya ve Avrupa'nın her tarafına gidip gelen Soğdlular bu iş için en uygun insanlardı³⁶. Aynı zamanda Soğdluların Budizm'e inanmaları ve Çin ile aynı dini paylaşımları bunların Çin tarafından casus olarak kullanılmalarını da kolaylaştırmıştır³⁷. Çinliler casusluk amacıyla sadece Soğdluları veya kendi vatandaşlarını değil aynı zamanda kendi dinlerine inanan Budist Türkleri de istihbarat amacıyla kullanmışlardır³⁸. İslam öncesi Türk devletleri de Soğdluları hem casusluk hem de diplomasi alanlarında istihdam etmekteydiler³⁹. Bu onların siyaset ve ticarete yetenekli olmalarından ve Asya toplumlarının birçoğunun dillerine vakıf olmalarından kaynaklanmaktaydı. Bunun yanında Bizanslılar da Balkanlarda mevcut Bulgar, Kıpçak, Kuman ve Peçenek topluluklarını kontrol altına almak amacıyla bunlarla aynı dili konuşan insanları casus olarak kullanmış ve hatta Bulgar casuslar sayesinde Kafkaslarda mukim Hazarlar aleyhine ve hatta Orta Asya'ya yönelik bu casusları kullanma yoluna gitmiştir⁴⁰. Eski Türkler kendi ülkeleri aleyhine başka bir ülke için casusluk yapmayı en büyük günahlar arasında saymaktaydılar ve bu suçtan dolayı yakalananlara organ kesme veya idam edilme gibi cezalar vermekteydiler⁴¹.

Akhunlar Dönemi Casusluk ve Haberleşme Faaliyetleri

Bazı ülkelerin başka bir ülke hakkında bilgi edinmek amacıyla yapılan savaşlara gözlemciler yollayarak o ülke hakkında istihbarat elde etmeleri bilinen yöntemlerden bir tanesidir. Buna Sâsânîler ve Akhunlar arasında yapılan bir savaşa Bizans imparatoru tarafından yollanan bir gözlemciyi örnek olarak verebiliriz. Sâsânî hükümdarı Firuz ve Akhun hükümdarı Aksungur (Akşunvar) arasında gerçekleşen savaşa Bizans imparatoru Zenon, Eusibios adında bir elçi yollayarak savaşı takip etmesini ve Akhunlar

³⁵ Rachel Lung, *Interpreters in Early Imperial China*, Amsterdam, 2011, s. 151.

³⁶ Xinru Liu, "The Silk Road; Overland Trade and Cultural Interactions in Eurasia", *Agricultural and Pastoral Societies in Ancient and Classical History*, (Edt, Michael Adas), Philadelphia, 2001, s. 168.

³⁷ Xinru Liu, agm, s. 168.

³⁸ Haldun Eroğlu, agm, s. 14.

³⁹ Lajos Ligeti, *Bilinmeyen İç Asya*, (Çev. Sadrettin Karatay), c. I, Ankara, 1998, s. 62; Denis Sinor, *Türk İmparatorluğunun Kuruluşu ve Yıkılışı*, (Çev. Talat Tekin), İstanbul, 2002, s. 405; Larissa Baratova, "Orta Asya'daki Türk Kağanlığı (MS. 600-800)", (Çev. Başar Batur), *Türkler*, c. II, s. 91.

⁴⁰ Peter B. Golden, "Nomads and Sedentary Societies in Eurasia", *Agricultural and Pastoral Societies in Ancient and Classical History*, (Edt. Michael Adas), Philadelphia, 2001, s. 101, 102.

⁴¹ Feda Şamil Arık, agm, s. 32.

hakkında bilgi toplamasını istemiştir⁴². Firuz'un, Aksungur (Akşunvar) tarafından esir edildiği ve ordusunun dağıtıldığı bu savaştan sonra Eusibios'un imparator Zenon'a Akhunlar hakkında vermiş olduğu bilgiler Bizans'ın hayretini celbetmiştir⁴³. Bu savaş sırasında Akhunlar, Piruz'u takip etmek amacıyla çok sayıda casus görevlendirmişler ve bu casuslar Sâsânî ordusunu çok iyi bir şekilde takip etmişlerdir⁴⁴. Casusların verdikleri raporlara göre hareket eden Akşunvar, bu ordunun yolu üzerinde birçok tuzaklar kurarak Sâsânî ordusunu yıpratmıştır. Yine bu ordunun izlediği güzergâh üzerinde kazdırmış olduğu hendeklere İran askerlerinin düşmesini sağlayarak Sâsânî ordusunu imha etmiştir⁴⁵.

Casusluk faaliyetlerinin en önemli olanları kuşkusuz savaş öncesi toplanan haberlerin savaşın seyrini değiştirmesi yönünde kullanılmasıyla olmuştur. Bunun en bariz örneğini 5. yüzyılda Akhunların büyük bir orduyla Ceyhun üzerinden Sâsânî topraklarına akın ettikleri Maveraünnehir savaşında görmemiz mümkündür⁴⁶. Bu savaşta Sâsânî hükümdarı Behram Gûr çok iyi bir casusluk faaliyetine girişmek suretiyle iki yüz elli bin kişilik Akhun ordusunu yıpratarak onların ağır bir yenilgiye uğramasına neden olmuştur⁴⁷. Bu dönemde Akhunların Sâsânîlere karşı ciddi bir casusluk zafiyetinde bulunduğu açıkça görülmektedir. Akhun savaşı öncesinde yanına aldığı az sayıda adamıyla Azerbaycan'a yönelerek ülkeden kaçmış gibi bir görüntü vererek Akhun casuslarını yanıltarak Behram'ın kaçtığına dair haberleri Akhun ordusuna iletmelerini sağlayarak düşmanın rehavete kapılmasını sağlamıştır⁴⁸. Savaş öncesi düşmanı iyi takip etmek suretiyle onların açıklarını bilmek ve geçtikleri yollar üzerinde tuzaklar kurmanın neticesinde düşmanı psikolojik olarak yıpratmak ve onların savaş gücünü

⁴² İran UNESCO Milli Komisyonu, "İranisha", I. Cilt, s. 357, Tahran, 1960.

⁴³ Bu dönemde Sasani imparatorluğu Akhunları öncelikli düşmanları olarak görmekteydiler ve Akhun tehlikesini Bizans tehlikesinden daha önde tutuyorlardı. Bkz. Rahim Reisneya, *Azerbaycan der Seyri Tarih-i İran*, s. 528.

⁴⁴ Aydoğdu Kurbanov, *The Hephthalites: Archaeological and Historical Analysis*, Berlin, 2010, s. 169.

⁴⁵ Ahmed bin İshak Yakubi, *Tarih-i Yakûbî*, c. I, (Trc. Muhammed İbrahim Ayeti), Tahran, 1382, s. 201; İbnü'l-Belhî, age, s. 84; A. Rafi Hakikat, *Tarih-i Kûmîs*, Tahran, 1362, s. 63; İrfan Şahîd, *Byzantium and the Arabs in the Sixth Century*, C. I, Harvard University Press, 1995, s. 78; Gene R. Gartwhite, *The Persians*, Blackwell Publishing, 2005, s. 104; M. Cevad Meşkür, *Tarih-i İran Zemin*, Tahran, 1366, s. 91.

⁴⁶ Enver Konukçu, *Kuşan ve Akhun Tarihi*, Ezurum, 1971, s. 75vd; Denis Sinor, *Türk İmparatorluğunun Kuruluşu ve Yıkılışı*, s. 385.

⁴⁷ İbnü'l-Belhî, "Farsnâme", (Çev. Abdulhalik Bakır-Ahmet Altungök) *Ortaçağ Tarih ve Medeniyetine Dair Çeviriler I*. Ankara, 2008, s. 74vd.

⁴⁸ M. Cerir et-Taberi, *Tarih-i Taberi Tercemesi*, C. II, Konya, 1982, s. 227; Aydoğdu Kurbanov, age, s. 144.

kırmak savaş öncesi en zor casusluk faaliyetlerini oluşturmaktadır⁴⁹. Bunun devamında Behram elçi kılığındaki casuslarını Akhun hükümdarına göndererek barış görüşmeleriyle hem orduyu oyalamak ve hem de ordu hakkında istihbarat toplama yoluna gitmiş bu durum Akhun hükümdarını yanıltmıştır⁵⁰.

Bu dönemin önemli mübadele aracı olan ipek ticareti erken ortaçağların önemli ekonomik kaynaklarının başında gelmekteydi. Bundan dolayı ipek ticaretinin yapıldığı ipek yolu üzerinde tüccar ve din adamı kılığında çok sayıda casus bulunmaktaydı⁵¹. İpek yolunun önemli kavşaklarına sahip olan Akhun imparatorluğunun egemen olduğu güzergâhlara Sâsânî ve Bizans üzerinden çok sayıda casus, tüccar ve din adamı kılığında girmektedirler. Bizans'ın en büyük emeli ipek böceği yetiştiriciliğinde kullanılan larvaları uzak doğudan getirmek suretiyle kendi ülkelerinde ipek yetiştirmek ve bu yol üzerinde bulunan ve ipek ticaretinden oldukça önemli bir gelir elde eden Sâsânî ve Akhun tekeline kırmaktır. Bundan dolayı Sâsânî topraklarını merkez olarak seçmiş bulunan Nestûri Hıristiyanları Akhun ülkesine yollayarak ipek böceği larvalarını onlar sayesinde elde etmek istemiştir⁵². Bundan dolayı Sâsânî başkenti Tisfun⁵³'da ikamet eden Nestûri patriği Mar Yabala ile anlaşılan Bizans imparatoru Jüstinyanus dini amaçlarla Akhun ülkesine giden Nestûri casuslar aracılığı ile Hoten'de ipek böceği larvaları elde ederek bunları İstanbul'a göndererek ipek böceği yetiştiriciliğinin Bizans ülkesinde de başlanmasına ön ayak oldular⁵⁴. Akhunlular doğu

⁴⁹ Sasani hükümdarı Behram Gûr herhangi bir savaş önlemi almayarak önce düşmanın rehavete girmesini sağlamış akabinde Akhun hükümdarının karargâhına varan casusları ise düşmandan habersiz bir halde konaklayan Akhunların içki ve şarap içmekle meşgul olduklarını görünce onların iyice sızmalarını bekleyerek önce Hakan'ı öldürmüş ardından ordu içersinde karışıklık çıkararak ordunun ani bir baskınla hezimete uğramasına sebep olmuştur. Bkz. Roman Girişmen, *İran ez Agaz ta İslam*, (Trc. Muhammed Mû'in), Tehran, 1336, s. 359

⁵⁰ Aydoğdu Kurbanov, age, s. 144.

⁵¹ Mustafa Uyar, agm, s. 288.

⁵² Akhunların egemen oldukları Baktırya toprakları üzerinde Hoten'i misyonerlik faaliyetlerinin merkezi haline getiren Nestûriler Hoten kralı ile onun Kuçalı eşini kendi dinlerine inandırmayı başardılar ve bunun sonucunda Kuçalı kraliçe Çin'den ipek böceği larvalarını rahat bir şekilde Hoten'e getirerek bu larvaları Nestûri din adamlarına vermiştir. Bkz. Maria Brossius, *The Persians*, New York, 2006, s. 183.

⁵³ Bu önemli Sâsânî başkenti hakkında çok detaylı bir makalemiz Türk Tarih Kurumu'nun yayın organı olan Belleten'de yayınlamayı beklemektedir.

⁵⁴ Hans Wilhelm Haussig, *İpek Yolu ve Orta Asya Kültür Tarihi*, (Çev. Müjdat Kayayerli), Kayseri, 1997, s. 214.

komşuları olan Çinlilere yönelik ise karşılıklı olarak Soğdu tüccar ve çevirmenleri casus olarak kullanmaktaydılar⁵⁵.

Göktürklerde Casusluk ve Haberleşme Faaliyetleri

Göktürklerde *bitigci*, *ılmga* ve *tamgacı* adıyla ülkenin dış işlerini yerine getiren elçilik ve casusluk işlerine bakan görevliler bulunmaktaydı⁵⁶. Bu görevliler özellikle elçilerin casusluk işleriyle uğraşp uğraşmadıklarını takip eder ve böyle bir durumda bunların kovuşturulması için durumlarını rapor ederlerdi. Göktürkler döneminde casusluk işiyle uğraşan insanlar için *çaşıt* kavramının yerini *körüg* almıştır⁵⁷. Göktürklerde yabancı ülkeler hakkında istihbarat toplama işlerinde *yalvaç*⁵⁸ adı verilen elçiler de etkin bir şekilde istihdam edilmişlerdir.⁵⁹ Elçilik amacıyla başka ülkelere giden bu memurlar eğer casusluk gibi bir amaç güttüklerine dair en ufak bir bulgu tespit edildiğinde şiddetli bir şekilde cezalandırıldıkları da olmuştur⁶⁰. Göktürklerde diğer Türk devletlerinden farklı olarak casusluk faaliyetlerinin postacılık faaliyetlerinden ayrı yürütüldüğü görülmektedir⁶¹. Göktürklerde postacılık faaliyetlerini yürüten görevlilere *sabçı* adı verilmekteydi ve dış haberleşme işleri ise *yalvaç* adı verilen elçiler eliyle yürütülürdü⁶². Postacılık faaliyetlerinde mektup yazma işlerinde *bitigci* adı verilen ve kâhinlerle eş tutulan yazıcılar görev yaparlardı⁶³. Göktürkler ülkelerinin sınırlarında diğer Orta Asya Türk Devletlerinde olduğu gibi yüksek mevkiilerde *kargu* adı verilen minare şeklinde yüksek kuleler inşa etmişler ve vezir Tonyukuk düşman faaliyetlerinden dolayı bu karguların sayılarını arttırmıştır⁶⁴. Bu kargular, üzerinde ateş yakılarak düşmanın yaklaştığını haber vermek amacıyla kurulmuş ateş kuleleriydi⁶⁵.

⁵⁵ Rachel Lung, age, s. 151.

⁵⁶ Mehmet Saray, "İdeal Bir Diplomatın (Elçinin) Ortaya Çıkışı", *Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi*, S. 50, 2005/1, s. 1201.

⁵⁷ Haldun Eroğlu, agm, s. 14.

⁵⁸ MS. 10. yüzyılda Türkler elçi ve peygamber kavramının karşılığı olarak *yalvaç* veya *yalavaç* tabirini kullanıyorlardı. Bkz. Bahaeddin Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, s. 267.

⁵⁹ İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, İstanbul, 1991, s. 43; Erkan Göksu, agm, s. 276.

⁶⁰ İbrahim Kafesoğlu, "Kültür ve Teşkilat", s. 205.

⁶¹ Komisyon, *Geçmişten Günümüze Posta*, (Komisyon Başk. Osman Tural), Ankara, 2007, s. 40; Hamit Pehlivanlı, agm, s. 280.

⁶² Bahaeddin Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, s. 267; Komisyon, *Geçmişten Günümüze Posta*, s. 40.

⁶³ Bahaeddin Ögel, age, s. 264.

⁶⁴ Namık Hüseyin Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, İstanbul, 1936, s. 103vd; Komisyon, *Geçmişten Günümüze Posta*, s. 41.

⁶⁵ Kaşgarlı Mahmut, *Divân-ı Lügâti't-Türk*, c. 1, s. 426.

Göktürkler döneminde onların egemenlik sahası içerisinde faaliyet gösteren Soğdlular, Göktürkler adına casusluk faaliyetlerinde bulunmaktaydılar⁶⁶. Ticari koloniler kurarak uzak bölgelere ticaret amacıyla giden Soğdlular kolay bir şekilde görevlerini yerine getirmekteydiler⁶⁷. Özellikle Göktürklerin batı ve doğudaki amansız komşuları olan Sâsânîlere ve Çinlilere karşı yapmış oldukları ticari seferler sırasında casusluk faaliyetleri yürüten Soğdlular Göktürkler için önemli istihbarat toplamaktaydılar.⁶⁸ Göktürkler Soğdluları sadece ticari faaliyetleri sırasında casusluk amacıyla kullanmazlardı. Aynı zamanda onları elçi olarak yabancı ülkelere kalabalık bir heyet halinde yollarlar ve bu heyete casusluk yaptırılırdı⁶⁹. Özellikle Akhunların Göktürkler tarafından ortadan kaldırılmaları Soğdlu tüccarların Horasan toprakları üzerinde yapmış oldukları casusluk faaliyetlerinin sonucunda gerçekleşmiştir. Göktürkler ipek yolu üzerinde Çin, Bizans ve Sâsânî aleyhine elde etmiş olduğu önemli kazanımları korumak ve etki alanını daha geniş bölgelere yaymak amacıyla bu güzergâh üzerindeki bütün hareketleri gözlemliyorlar ve bunun için de özellikle Soğdlu tüccarları kullanıyorlardı⁷⁰. Soğdluların ticari faaliyetler kapsamında bütün bölgelerde kabul görmüş olmaları ve ticaret yaptıkları birçok ulusun dillerini biliyor olmaları onların Göktürkler tarafından kullanılması için önemli bir avantajı oluşturmaktaydı⁷¹. Soğdluları sadece Türkler değil aynı zamanda İranlılar da Türklere yönelik casusluk faaliyetlerinde kullanılmaktaydılar⁷². Zerdüştlüğün Orta Asya'da nüfuz alanı bulunduğu yerlerde bu dine girmiş olan Soğdlular, Sâsânîler adına casusluk faaliyetlerini yürütmekteydiler⁷³.

⁶⁶ Soğdlular kavmi olarak İranlılara daha yakın olmalarına rağmen sürekli olarak Türklerin kurmuş olduğu devletlerin sınırları içerisinde yaşamayı tercih etmişlerdir. İranlıların egemenlik sahasında kaldıkları zaman Çin ve Hindistan'a düzenlemiş oldukları ticari faaliyetlerin dışında kalan Soğdlular ekonomik imtiyazlarını kaybetmemek için Çin ve Hindistan'a komşu olan Türk devletlerinin egemenlik alanında bulunmayı tercih etmişler ve bu sayede ticari faaliyetlerini rahat bir şekilde devam ettirmişlerdir. Bkz. Rahim Reisneya, *Azerbaycan der Seyri Tarih-i İran*, s. 543.

⁶⁷ Xinru Liu, *The Silk Road in World History*, New York, 2010, s. 67.

⁶⁸ Ahmet Altungök, *Sasaniler Dönemi Türk-Fars İlişkileri*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi) Elazığ, 2006, s. 175.

⁶⁹ Zimonyi Istvan, "Notes on the Differences Between Bedouin and Inner Asiatic Nomadism", *Central Asia on Display, Proceedings of the VII. Conference of the European Society for Central Asian Studies*, (Edts. Gabriele Rasuly, Julia Katschnig), Wien, 2004, s. 375-376.

⁷⁰ Zimonyi Istvan, agm, s. 375-376.

⁷¹ Rachel Lung, age, s. 151.

⁷² Xinru Liu, "The Silk Road; Overland Trade and Cultural Interactions in Eurasia", s. 168.

⁷³ Xinru Liu, agm, s. 168.

Bundan dolayı Göktürk hükümdarı İstemi Kağan'ın Sâsânî hükümdarı Enûşirvân'a yollamış olduğu Soğdlu heyeti casusluk yaptıkları gerekçesiyle Sasaniler tarafından şiddetli bir kovuşturmaya tabii tutulmuştur.⁷⁴ Başlarında ünlü Soğd elçisi Maniah'ın bulunduğu heyet değerli ipekli kumaşlarla Sâsânî ülkesine giderek daha önce Akhunlara karşı yapmış oldukları gibi Sâsânî ülkesi hakkında Göktürkler adına casusluk faaliyetlerinde bulunmuşlardır. Fakat onların bu çalışmaları Enûşirvân tarafından fark edilmiş ve bu heyetin getirmiş olduğu kıymetli hediyeleri onların gözleri önünde yaktırmıştır⁷⁵. Göktürklerin yollamış olduğu bu heyette bulunanların birçoğu ülkelerine kavuşmadan ölmüşlerdir⁷⁶. Sâsânî imparatorunun ülkelerine yönelik ticari faaliyetlerini yasakladığı Soğdlular artık Sâsânî ülkesindeki ticari imtiyazlarını kaybetmişlerdir. Bu diplomatik kriz iki ülke arasında ciddi bir probleme dönüşerek bir Göktürk-Sâsânî savaşını beraberinde getirmiştir⁷⁷. Göktürkler, Soğdlu tüccarları aynı zamanda Bizans'la olan ilişkilerinde de diplomasi ve casusluk alanında kullanmışlardır⁷⁸. Bizans'a elçi olarak giden Soğdlu heyet, Göktürk-Bizans yakınlaşmasını sağlama noktasında başarılı bir diplomasi çalışması yürütmüşlerdir⁷⁹. Meşhur Soğdlu diplomat Maniah'ın başkanı olduğu bu elçilik heyeti Göktürk kağanı İstemi'nin Bizans imparatoru II. Jüstinus'a İskit alfabesi ile yazılmış Türkçe mektubunu götürmüştür⁸⁰.

Göktürklerin yaşamış olduğu coğrafyada sadece Soğdlular değil aynı zamanda Nestûri misyonerler de Sâsânîler adına casusluk faaliyetlerinde

⁷⁴ Lajos Ligeti, *Bilinmeyen İç Asya*, (Çev. Sadrettin Karatay), Ankara, 1998, s. 61.

⁷⁵ İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 95; Sasani hükümdarı Enûşirvân'ın, Akhunlu danışmanlarından olan Katulpa adında bir müşavir daha önce Akhunlara karşı Soğdluların yürütmüş olduğu casusluk faaliyetlerine karşı tecrübesi olması nedeniyle onların bu faaliyetlerinden haberdar olarak Enûşirvân'ı uyarmış ve Soğdlu heyetin çalışmaları hakkında onu bilgilendirmiştir. Bkz. Lajos Ligeti, *Bilinmeyen İç Asya*, s. 60.

⁷⁶ Lajos Ligeti, *Bilinmeyen İç Asya*, s. 63; Göktürk hükümdarı İstemi Kağan göndermiş olduğu Soğd heyetindeki fertlerin birbiri ardına ölmelerini onların Enûşirvân tarafından zehirlendirildiği kanısına vardırılmış ve bu durumdan dolayı Sasani ülkesine karşı savaş ilan etmiştir. Bkz. Ahmet Altungök, *Sasaniler Dönemi Türk-Fars İlişkileri*, s. 194.

⁷⁷ İnyetullah Rıza, *İran ve Türkan der Rüzgâr-ı Sasaniyan*, s. 99; Bu ve bunun gibi başka casusluk faaliyetlerinin kimi zamanlar bir savaşı beraberinde getirdiği olmuştur. Aynı durum Göktürklerin, Bizans ve Çinlilerle olan ilişkilerinde karşılıklı iyi ilişkilerin casusluk faaliyetleri yüzünden bozulduğu ve savaşa dönüştüğü sıkça rastlanan durumlar haline gelmiştir. Lajos Ligeti, *Bilinmeyen İç Asya*, s. 60.

⁷⁸ Zimonyi Istvan, agm, s. 375, 376.

⁷⁹ Lajos Ligeti, *Bilinmeyen İç Asya*, s. 63; Denis Sinor, age, s. 406; Larissa Baratova, agm, s. 91; Mehmet Saray, agm, s. 1202.

⁸⁰ Ahmet Taşağıl, *Gök-Türkler*, c. 1, Ankara, 1999, s. 32vd; Komisyon, *Geçmişten Günümüze Posta*, s. 40.

bulunmaktaydılar. MS. 4. yüzyılda Bizans ülkesinden kovulduktan sonra Sâsânî ülkesine sığınan ve bu ülkenin desteğini alan anılan mezhebe mensup Hıristiyanlar sahip oldukları dini inancı 5. yüzyılda Orta Asya'ya taşıdılar ve burada yoğun bir misyonerlik faaliyetleri başlatarak dinlerini 635 yılında Çin'e ulaştırdılar⁸¹. Sâsânî devletinin himayesinde olan Nestûriler, Göktürkler aleyhine casusluk faaliyetlerini de yürütmekteydiler. İlerleyen dönemlerde dini sebeplerden dolayı Bizans'la yakınlaşan Nestûriler, Göktürkler aleyhine Bizanslılar için casusluk faaliyetleri yürüterek ipek ticareti konusunda Bizans'la yardımlaşma içerisine girmişlerdir⁸². Göktürkler sadece yabancı ülkelerin kendilerine yönelik faaliyetlerini değil aynı zamanda komşusu olan ülke ve boyların kendi aralarındaki faaliyetleri bile takip ettirirler ve etraflarında olup bitenlerden haberdar olmaya çalışırlardı⁸³. Bunun yanında körtüg adı verilen Göktürk casusları, ülke içerisinde bulunan Türkiş, Kırgız ve Dokuz Oğuz gibi diğer boyların faaliyetlerini takip ederek devlete bildirirlerdi ve bunun sonucunda dayıkcı etkilerine karşı önlem almırdı⁸⁴. Bunun yanında civar kavimler de Göktürkler aleyhinde casusluk faaliyetlerinde bulunurlardı. Nitekim Tabgaçlar'ın, Göktürkler aleyhine casus kullanmaları Tonyukuk yazıtlarında dahi görülmektedir⁸⁵.

Göktürkler döneminde casusların suikast yamak amacıyla görevlendirildikleri çok sık görülen bir durumdur. Özellikle Sâsânîler, Göktürlere yollamış oldukları elçilik heyetlerinin arasına casus yerleştirerek bu casuslar aracılığı ile o ülkede bulunan kişilere suikast düzenlemiştir. Bununla beraber Göktürkler başka ülkelerden gelen yabancı heyetlerin casusluk yaptıklarını fark ettiklerinde onları tutuklayarak ülkenin ücra bir yerinde mecburi ikamete tabi tutmaktaydılar⁸⁶. Yabancı ülkelerin suikast amacıyla gönderdiği casuslar genellikle taht kavgaları sırasında Göktürlere sığınan hükümdarlar veya komutanlara yönelik suikast amacıyla gelmekteydiler. Bunun en bariz örneği Hüsrev Perviz'in elinden kaçarak Göktürk kağanı Tardu'ya sığınan Sâsânî komutanı Behram Çubin'e

⁸¹ Kadir Albayrak, "Geçmişte ve Günümüzde Nestûri Misyonerliği", *İslami Araştırmalar Dergisi*, c. 20, sy. 2, 2007, s. 168.

⁸² Hans Wilhelm Haussig, age, s. 214; Maria Brossius, age, s. 183; David Whitehouse, Andrew Williamso, "Sâsânian Maritime Trade", *Iran*, (The British Institute of Persian Studies), V. XI, London, 1973, s. 29.

⁸³ Muharrem Ergin, age, s. 67, 73, 75.

⁸⁴ Haldun Eroğlu, agm, s. 15.

⁸⁵ Hatice Şirin User, "Eski Türkçede Bazı Unvanların Yapısı Üzerine", *Bilig*, Sayı: 39, Ankara, 2006, s. 223.

⁸⁶ İbrahim Kafesoğlu, "Kültür ve Teşkilat", s. 205; Feda Şamil Arık, "Eski Türk Ceza Hukukuna Dair Notlar, I: Suçlar ve Cezalar", s 34.

düzenlenen suikasttır⁸⁷. Perviz'in, Hürmüz Celabzin adında Sâsânî ileri gelenlerinden birinin komutasında göndermiş olduğu elçilik heyeti, kağanın otağında bulunan kölelerden birisini ayartarak Behram'ı uykudayken öldürterek Türkistan topraklarını terk eder⁸⁸. Sâsânî soylularını hayrete düşüren bu emniyet zafiyetinin karşısında mahcup kalan Tardu, Sâsânî ileri gelenlerinin gönlünü almak için onlara ülkesine sığınma hakkı verir ve Behram'ın Gurdiya adındaki kız kardeşi ile siyasi bir evlilik yapmak zorunda kalır⁸⁹. Sâsânîler, Göktürkler için daimi casuslar tayin etmişlerdir. Bunların en meşhuru Hürmüz Celabzin adındaki casustur⁹⁰. Bu kişi Göktürkler üzerine casusluk faaliyetlerinde bulunan memurların reisiydi ve uzun bir dönem onların her hareketini memurları aracılığı ile Sâsânî sarayına bildirmiştir.

Erken ortaçağlarda çok sık görülen casusluk faaliyetlerinden bir tanesi ise adam kaçırma şeklindeydi. Komşu ülkeler arasında gidip gelen elçiler başka bir ülke casusları tarafından ele geçirilmek amacıyla kullanılması çok sık gerçekleşen bir olaydı. Göktürklerin Sâsânî imparatorluğu ile olan iyi münasebetlerinin bozulmasının ardından meydana gelen Göktürk-Bizans yakınlaşmasını çok iyi takip eden Sâsânîler, Bizans'ın, Göktürlere elçi olarak yolladığı ve başlarında Zamarkos'un bulunduğu heyeti ele geçirmek için Alan ülkesindeki casuslarını görevlendirmişlerdir⁹¹. Bu durumu son anda fark eden Göktürkler, Bizans heyetini esir düşmekten kurtarmışlardır⁹². Elçilerini Sâsânî casuslarından korumak isteyen İstemi Kağan Bizans'a elçi olarak göndermiş olduğu Tagma Tarkan'ı, Sâsânî topraklarının aksine Aral Gölü ve Hazar Denizi arasından, Hazar Denizi'nin kuzeyi, Kafkaslar ve Karadeniz üzerinden Bizans'a göndermeyi tercih etmiştir⁹³.

Göktürkler döneminde Çinli casuslar, saraya kadar nüfuz ederek devleti önemli problemlerle yüz yüze bırakabilmişlerdir. Çinlilerin ajan yetiştirme ve komşu ülkelere sızdırabilme becerilerine karşı Göktürkler kimi zamanlar

⁸⁷ İbnü'l-Belhî, "Farsnâme", s. 91vd.

⁸⁸ M. Cerir et-Taberi, age, c. II, s. 323vd; İbnü'l-Belhi, age, s. 103; Gene R. Gartwhite, age, s. 109; A. Rafi Hakikat, age, s. 67.

⁸⁹ Rafi Hakikat, age, s. 68.

⁹⁰ Lev N. Gumilev, *Eski Türkler*, Bakü, 1993, s. 109vd.

⁹¹ İbrahim Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü*, s. 96; Larissa Baratova, "Orta Asya'daki Türk Kağanlığı (MS.600-800)", s. 91; Bizans'ın başında Zamarkos'un bulunduğu heyeti Göktürlere elçi olarak yollaması tarihte gerçekleşmiş olan ilklerden bir tanesidir. Bu heyet Avrupa'dan Orta Asya'ya gönderilen ilk elçilik heyeti olarak tarihte geçmektedir. Bkz. Martin Sicker, *The pre-Islamic Middle East*, Greenwood, 2000, s. 205vd.

⁹² Lajos Ligeti, *Bilinmeyen İç Asya*, s. 68.

⁹³ Ahmet Taşağıl, *Gök-Türkler*, s. 33.

bazı zaafalarda bulunabilmişlerdir⁹⁴. Çin sarayı adına casusluk yapan Sui kökenli Zhengsun Sheng, Göktürk sarayında önemli bir konum elde ederek Tardu'yu Doğu Göktürkler aleyhine kışkırtıp Göktürkler arasında bir çatlak oluşturarak Tiele'nin isyan çıkarması için uygun bir fırsat oluşturmaya çalışmıştı⁹⁵. Bu şahıs 578 yılında elçilik amacıyla geldiği Göktürk ülkesinde ok atıcılığındaki mahareti sayesinde Batı Göktürk yabgusu Şobolo'nun dikkatini çekmiş ve bu sayede uzun bir dönem Göktürk ülkesinde kalmıştır⁹⁶. Bu casusun Göktürk ülkesindeki çıkardığı karışıklıklar 584 yılına kadar devam etmiştir. Çinlilerin Göktürlere yönelik casusluk faaliyetlerinin temelinde Aşina hanedanı içerisinde çatlaklar meydana getirerek karışıklıklar çıkarmak ve devleti zayıf hale getirmektir⁹⁷. Göktürk sarayına gelin olarak gelen Çinli bir prensesle beraber gelen topluluğun içerisinde bulunan bu diplomat,” Göktürk ülkesinin coğrafi, sosyal ve askeri durumu hakkında önemli bir rapor hazırlayarak Çin'e göndermişti⁹⁸. Sadece Çinliler değil, Oğuzlar da Göktürk ülkesine casuslar göndererek hükümdarlar ve vezirler hakkında bilgiler toplamaya çalışıldır⁹⁹.

Bununla beraber Göktürkler de Çin ordusunda görev yapan askerlerden casus olarak bazı kimseleri elde etme yoluna gitmişlerdi. Tardu, Çin ordusu içerisinde Göktürk devletine hizmet eden bir casusu aracılığıyla kendi topraklarına saldıran Sui ordusunun komutanlarından Yung Yü-lü'yü öldürterek ordunun dağılmasını sağlamıştır¹⁰⁰. Aynı şekil Çinliler de Göktürk ülkesinde konuşlandırdıkları casuslarını genel olarak devlet büyüklerine suikast düzenleme işlerinde kullanmaktaydılar¹⁰¹. Göktürk hükümdarı Kapkan Kagan yine Çinlilerin Göktürk sarayına yerleştirmiş oldukları casusları tarafından öldürülmüştür¹⁰². Çinlilerin Göktürk ülkesinde konuşlandırdıkları önemli casuslardan birisi olan Peichü'nün, Şipi Kağan ile kardeşi Çiki Şad'ı karşı karşıya getirme politikası sonuçsuz kalınca ülkede çıkarmış olduğu karışıklıklar iki ülke arasında bir savaşın başlangıcını teşkil

⁹⁴ Ahmet Taşağıl, “Çinli Diplomat Ch'ang Sun-Sheng'in Göktürkleri Bölmek İçin Hazırladığı Raporlar”, s. 417-435.

⁹⁵ Peter B. Golden, age, s. 39.

⁹⁶ Lev N. Gumilev, age, s. 93-94.

⁹⁷ David Christian, age, s. 258.

⁹⁸ Ahmet Taşağıl, “Çinli Diplomat Ch'ang Sun-Sheng'in Göktürkleri Bölmek İçin Hazırladığı Raporlar”, s. 417-435.

⁹⁹ Bahaeddin Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, s. 250.

¹⁰⁰ David Christian, age, s. 258.

¹⁰¹ İbrahim Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü*, s. 266.

¹⁰² Feda Şamil Arık, “Eski Türk Ceza Hukukuna Dair Notlar, I: Suçlar ve Cezalar”, s.

etmiştir¹⁰³. Çinliler Göktürk ülkesinde istihbarat toplamak amacıyla bir takım seyyahlar görevlendirmişlerdi. Bu seyyahlar genel olarak din adamları ve rahiplerden oluştuğu için kendilerinden kimse şüphelenmezdi¹⁰⁴. Bunların en meşhuru milâdi 7. yüzyılda Göktürk ülkesine uzun bir seyahat düzenleyerek bir rapor hazırlayan ve bu raporu Çin hükümdarına sunan Çinli Budist Hsüan Tsang'dır¹⁰⁵.

Uygurlar Dönemi Casusluk ve Haberleşme Faaliyetleri

Tang sülalesi döneminde Çinliler hem kendi ülkelerinde bulunan Uygur Türklerine karşı hem de Uygur devletine karşı Uygur dilini iyi bilen Soğdlu çevirmenleri casus olarak kullanmaktaydılar¹⁰⁶. Genel olarak Budizm'i benimseyen Soğdlular Mani dinine mensup Uygurlara yönelik casusluk faaliyetlerini genel olarak tüccar kılığında icra etmekteydiler¹⁰⁷. Soğdlu çevirmenler diplomatik amaçlarla Uygur ülkesinden gelen elçilik heyeti ile Çin hükümdarı arasında çevirmenlik yaparlar ve hem de bu elçilerin faaliyetlerini gözlemleyerek bunları bir rapor halinde Çin sarayına bildirirlerdi. Soğdlular hem Uygur ve Kırgızlar ve hem de Çinliler tarafından diplomatik faaliyetler noktasında elçi olarak kullanılmışlardır¹⁰⁸. Uygur ülkesinde yaşayan Soğdluların zamanla Maniheizm dinini benimsemeleri üzerine bu dini başka bölgelerde yaymak isteyen Soğdlu misyonerler gittikleri yerlerde Uygurlar adına casusluk faaliyetlerini de beraberinde yürütmeye başladılar¹⁰⁹. Soğdlular bu misyonlarını Arapların Orta Asya fetihleri sırasında Türkler aleyhine kullandıkları da olmuştur. Kuteybe'nin 705 ve 720 yılları arasında yapmış olduğu fetihler sırasında Taşkent ve Eşrusena bölgesinde yaşayan Soğdluların Türklerin yapmış oldukları hazırlıkları Araplara raporlar halinde göndermişlerdir¹¹⁰. Araplar buraya yerleştirmiş oldukları casuslardan Maverünnehir bölgesindeki Türklerin İslamlaşması konusunda da istifade etmiş ve bu casusların irtibat yerleri olarak camileri belirlemişlerdir¹¹¹. Bunların dışında Uygur ülkesinde

¹⁰³ Ahmet Taşağıl, *Gök-Türkler*, s. 36.

¹⁰⁴ Sadettin Gömeç, "İslam Öncesi Türk Tarihinin Kaynakları Üzerine", *Ankara Üniversitesi DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, c. 20, Sa. 31, Ankara, 2000, s. 79.

¹⁰⁵ Sadettin Gömeç, a.g.m., s. 80.

¹⁰⁶ Rachel Lung, a.g.e., s. 151.

¹⁰⁷ Xinru Liu, "The Silk Road; Overland Trade an Cultural Interactions in Eurasia", s. 168.

¹⁰⁸ Rachel Lung, a.g.e., s. 152.

¹⁰⁹ Xinru Liu, *The Silk Road in World History*, s. 69.

¹¹⁰ Peter B. Golden, a.g.e., s. 59; Soğdluların bu tutumları Arap tüccarlarının bu dönem Orta Asya ve Uzakdoğu'ya yönelik düzenlemiş oldukları ticari faaliyetlerin sonucunda iki kavim arasında meydana gelen yakınlaşmadan kaynaklanmaktaydı. Bkz. Ayı eser, s. 59.

¹¹¹ David Christian, a.g.e., s. 356.

casusluk amacıyla faaliyet gösteren Moğol, Kırgız ve İranlı ajanlar da bulunmaktaydı¹¹². Hint ve Müslüman casusların yapmış oldukları faaliyetler genel olarak dini alanda olurken Kırgızların casusluk faaliyetleri siyasi amaç gütmekteydi¹¹³.

Uygurlar ülkelerindeki postacı ve casusların irtibat ile dinlerce yerleri olarak şehirlerarası yollar üzerindeki menzillerde büyük bahçeler ve bu bahçelerin içerisinde istirahat etmek amacıyla gölgelikler kurmuşlardır¹¹⁴. Yine Uygurlarda da Göktürklerde olduğu gibi postacılık ve casusluk faaliyetlerinin birbirinden ayrı olarak yürütüldüğü görülmektedir. Çin kaynakları, Uygur ülkesinde posta faaliyetlerinde kullanılmak üzere zarf basıldığını ve mektupların depolanması amacıyla kuleler yapıldığı bildirilmektedir¹¹⁵. Bu usulün aynısı Çinlilerde de vardır. Çin imparatorları kendilerine gelen mektupları, yabancı ülkelere yollanan mektupların tıpkıbasımını ve fermanlarını manastırların yanına inşa ettikleri yüksek kulelerde saklamaktaydılar¹¹⁶. Uygurlar Çin posta teşkilatı hakkında önemli bilgilere sahiptiler ve uygulama şekilleri onlarınkine yakındı¹¹⁷. Uygurlar, casusluk amacıyla haberleşme işini yürüten elemanlarına *arkış* adını vermektedirler¹¹⁸. Uygurlar *arkış* adı verilen habercilerine yalan haberler iletmemek ve dürüst davranmalarını sağlamak için onlara yemin ettirirdi ve bu yemine “haberci yemini” anlamında *sav tutuzması* adını verirdi¹¹⁹.

Yarı göçebe halde yaşayan Uygur halkının birliğini bozmak amacıyla Çinliler bu ülkeye yolladıkları casusları aracılığıyla farklı gruplar arasında kargaşa çıkarma ve devlet büyükleri arasında çatlak meydana getirerek ülkeyi karıştırmaya çalışmaktaydılar¹²⁰. Bu konuda büyük bir ilerleme sağlayan Çinliler Uygur devletinin zayıflayarak güçsüz düşmesine sebep olmuşlardır¹²¹. Bu durum Uygurların barışçı Mani dinine inanmaları ve komşularıyla dostane ilişkiler kurarak ticaretle uğraşmalarından dolayı casusluk ve postacılık işlerine önem vermemelerinden kaynaklanmaktaydı.

¹¹² Haldun Eroğlu, agm, s. 15; Hamit Pehlivanlı, agm, s. 280.

¹¹³ Hamit Pehlivanlı, agm, s. 281.

¹¹⁴ Komisyon, *Geçmişten Günümüze Posta*, s. 41.

¹¹⁵ Kâmil Su, *Uygurlar ve Uygur Medeniyeti*, Balıkesir, 1938, 36vd; Özkan İzgi, *Kutluk Bilge Kültüğün Kağan ve Uygurlar*, Ankara, 1986, s. 70; Komisyon, *Geçmişten Günümüze Posta*, s. 41, 42.

¹¹⁶ Özkan İzgi, *Çin Elçisi Wang Yen Te'nin Uygur Seyahatnamesi*, Ankara, 1989, s. 61.

¹¹⁷ Bahaeddin Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, c. 1, Ankara, 1978, s. 340.

¹¹⁸ Komisyon, *Geçmişten Günümüze Posta*, s. 42.

¹¹⁹ Bahaeddin Ögel, age, c. I, s. 341-343.

¹²⁰ Özkan İzgi, “Kao-Ch'ang Uygurları Hakkında”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, Sa: 32, İstanbul, 1979, s. 1-2.

¹²¹ Özkan İzgi, agm, s. 1-2.

Çinliler Uygur ülkesine yollanmış oldukları seyyah kılığındaki Budist rahiplerin yapmış oldukları casusluk faaliyetleri neticesinde bu ülkenin halkı hakkında çok geniş bilgiler elde edebilmişlerdir. Bu casuslardan en meşhuru Turfan ve Beş Balık Uygurları hakkında bilgi toplayarak bunları bir rapor haline getiren Çinli rahip Wang Yen-te'dir¹²². Bu kişi Arslan Han'ın güvenini kazanmıştı ve bu rahibin Çinliler tarafından Uygur ve Tatarlar arasında ihtilaf çıkarılması için yollandığını söyleyen Kitan elçisine itibar etmemiştir¹²³. Buna rağmen Kitan elçisinin "Turfan, eskiden Çin şehriydi, onların bu şehirde gözleri vardır ve sizden almak istiyorlar" gibi mantıklı sözü karşısında Arslan Han, Wang Yen-te'yi nazikçe ülkesine geri yollamıştır¹²⁴. 752 yılında kendileri aleyhine ittifak kuran Dokuz Oğuz ve Kırgız ittifakına karşı yoğun bir casusluk faaliyeti içerisine giren Uygurlar iki ülke arasında gidip gelen casusları yakalayarak sorgulama yoluna giderek aleyhlerine düzenlenen komplolardan haberdar olmaya çalışmaktaydılar¹²⁵. Bu çabalar sonuçlarını vermiş ve Uygurlar, Bolçu Nehri yakınlarında Üç Karlukları yenmişlerdir.

Uygur devletinden sonra onların topraklarına egemen olan Kubilay Han Uygurların yaşadıkları topraklar üzerinde Tsiholing ile Beşbalık şehri arasında istihbarat ve haberleşme amacıyla otuz tane posta istasyonu kurmuştur¹²⁶. Çin ve Uygur devleti arasında önemli miktarda at ve ipek ticareti bulunmaktaydı. Çin'e kaliteli savaş atı satan Uygurlar bunun karşılığında Çin'den kaliteli ipek almaktaydılar¹²⁷. Uygurların Çin ülkesine gönderdikleri binlerce at ve yine Çin ülkesinden gelen tonlarca ipeğin sağlıklı bir şekilde yerine ulaşabilmesi için ticaret yolları üzerinde yüzlerce haberci ve casus konuşlandırılır ve bunların güvenliğini tehlikeye düşürebilecek durumlarla ilgili bilgiler devlete iletilirdi¹²⁸. Uygurluların devamı olarak Karahanlı ülkesinde de posta ve casusluk işleri *ulag* adı verilen görevlilerce devam ettirilerek bu kimselerin haberleşme işlerinde kullanılmak üzere yüksek tepeler üzerinde minare şeklinde *ateş kuleleri* kurulmuştur¹²⁹. Karahanlıların kullanmış oldukları haberleşme ve postacılık

¹²² Sadettin Gömeç, "İslam Öncesi Türk Tarihinin Kaynakları Üzerine", s. 80.

¹²³ Özkan İzgi, *Çin Elçisi Wang Yen Te'nin Uygur Seyahatnamesi*, s. 67.

¹²⁴ Bahaeddin Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, s. 131; Özkan İzgi, *age*, s. 67.

¹²⁵ Sadettin Gömeç, *Uygur Türkleri Tarihi*, Ankara, 2009, s. 64, 65, 66.

¹²⁶ Özkan İzgi, *agm*, s. 10.

¹²⁷ Gülçin Çandarlıoğlu, "Uygur-Çin İktisadi Münasebetleri (At-İpek Alışverişi, 744-840)", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, sy. 34, İstanbul, 1985, s. 74.

¹²⁸ Gülçin Çandarlıoğlu, *agm*, s. 74.

¹²⁹ İsmet Kayaoğlu, *İslam Kurumları Tarihi*, s. 70; Komisyon, *Geçmişten Günümüze Posta*, s. 42; Reşat Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, Ankara, 2002, s. 216, W, Barthold, F. Köprülü, *İslam Medeniyet Tarihi*, s. 274vd.

faaliyetlerini Uygurlardan devralmış olmaları güçlü bir ihtimaldir¹³⁰. Bununla beraber Karahanlı sarayında hükümdarın yanında tercümanlık ve casusluk işlerine bakan aynı zamanda Türkçe'nin yanında Arapça ve Farsça'yı çok iyi bilen kadın casuslar da bulunmaktaydı¹³¹.

Gaznelilerde Casusluk ve Haberleşme Faaliyetleri

Gazneliler döneminde casusluk faaliyetleri açısından berid teşkilatının görevi ön plana çıkmıştır. Gazneliler istihbarat çalışmalarına büyük önem vermekteydiler. Sultan Mahmud kendi döneminde en iyi arkadaşı ve sırdaşı olan Ebu Nasır Mişkan'ı *divanü'l-berid ve 'r-resâil'*in başına getirmiş ve bu kurumun düzenli çalışmasına oldukça dikkat etmiştir¹³². Sultan Mahmud ve Sultan Mesud dönemlerinde Selçuklu ülkesindeki bütün valilerin yanına merkezi idare tarafından atanmış bir kethüda ve yine merkez tarafından atanmış bir sahib-i berid veya naib-i berid adı verilen vali yardımcılarını atanmaktaydı¹³³. Bu kişiler valilerin yapmış oldukları faaliyetleri denetler ve bunları merkezi idareye rapor ederlerdi. Bu kişiler sultanın kendilerine en çok güvendiği kişiler arasından seçilirdi. Bu görevliler vali yardımcısı olarak görev yaparlardı ve tuttukları *askudar* adı verilen raporları berid teşkilatı mensupları tarafından merkeze postalarlardı¹³⁴. Bu raporları valilerin gözetiminde hazırlamak zorunda kalan bu memurlar, valilerin yazılmasını istemedikleri aykırı durumları gizlice yazarak *sâ'î* adı verilen derviş veya satıcı kılığındaki casuslar aracılığı ile ayrıca rapor ederlerdi¹³⁵.

Abbasiler döneminde istihdam edilmeye başlanan ve postacılık işleriyle de uğraşan bu casuslar raporları yakalatmamak için mum veya asa içerisine saklayarak merkeze ulaştırırlardı¹³⁶. Askudar adı verilen resmi postalar ise deriden yapılan özel torbalar içerisine konularak, sahibi berid tarafından mühürlenir ve nereden geldiğini gösteren bir damga basılırdı. Sahibü'l-berid veya sahibü'r-resâil adı verilen divan başkanları haberleşmenin yanı sıra istihbarat işlerine de bakardı¹³⁷. Bu kurum daha sonraları adına *divanü'l-işraf*

¹³⁰ Komisyon, *Geçmişten Günümüze Posta*, s. 41.

¹³¹ Komisyon, *İlk Müslüman Türk Devletleri*, (Edt. Sadi S. Kucur), Eskişehir, 2011, s. 127.

¹³² Gillies E. Tetley, age, s. 13.

¹³³ İsmet Kayaoğlu, *İslam Kurumları Tarihi*, s. 70; M. Fuad Köprülü, "Berid", s. 544.

¹³⁴ C. E. Bosworth, "Administrative Literature", s. 158; İstanbul'un Üsküdar semtinin ismini bu kavramdan aldığı ifade edilmektedir, bkz. J. H. Kramers, "Üsküdar", *E. J. Brill's First Encyclopaedia of Islam, 1913-1936*, V. VIII, (Edt. M. T. Houtsma), Leiden, 1987, s. 1054.

¹³⁵ M. Fuad Köprülü, "Berid", s. 545.

¹³⁶ Said Nefisi, age, s. 27, 386; İsmet Kayaoğlu, *İslam Kurumları Tarihi*, s. 69.

¹³⁷ Gillies E. Tetley, age, s. 6; R. Hartman, "Barid", s. 658-659..

denilen divana bağlı bir kurum haline getirilmiştir¹³⁸. *Divanü'l- inşâ ve't-tuğra* adı verilen büyük divana bağlı olan bu kurumun başında *müşrif* adı verilen görevli vardı ve bu kişi insanlar hakkında haber toplayarak onların sorgulamasını yapan birimin başkanlığını yapmaktaydı¹³⁹. Sahibü'l-berid'in taşradaki temsilcisine *fürvânekî* adı verilirdi ve bu kimseler sürekli olarak eyalet valilerinin yanında bulunurlardı¹⁴⁰. Selçuklu devletinin düzenli bir casusluk teşkilatına sahip olmasını arzulayan Nizamü'l-Mülk, Gazneliler dönemi casusluk faaliyetlerinden; özellikle Sultan Mahmûd'un kurmuş olduğu casusluk teşkilatından övgüyle bahsetmiştir¹⁴¹.

Ordunun sefere çıkması durumunda ordunun maiyetine bir sahibü'l-berid ile beraber postacılar ve posta atları verilmekteydi. Bunlar savaş sırasında ordu ile merkez arasındaki haberleşmeyi sağlamaktaydılar. Yazılan yazıların postacı casuslar tarafından okunmaması için de yazılan mektuplar özellikle mühürlenir ve üzerine damga vurulurdu. Gaznelilerde yoğun bir postacı trafiği vardı ve Gazne sarayına her gün onlarca casus postacı olarak gelip giderdi. Casusluk faaliyetleri özellikle Sultan Mahmud döneminde oldukça yoğunluk kazanmıştır. Sultan Mahmud oğlu Mesud'u bile takip ettirmiş ve sarayına özel casuslar yerleştirmiş ve kendisinden düzenli olarak haber almıştır¹⁴². Bunun yanında Sultan Mesud'da babasının sarayına casuslar koyarak onun yaptığı faaliyetler hakkında bilgi edinmeye çalışmıştır¹⁴³. Sultan Mesud babasının çok güvendiği *divanü'l-berid ve'r-resâil*'in başkanı Ebu Nasır Mişkan'a hiçbir şekilde güvenmemekteydi¹⁴⁴. Sultan Mahmud döneminde casusluk faaliyetlerinin yoğun olarak kullanıldığı alanlardan bir tanesi de ülkedeki Şii¹⁴⁵ ve Mutezile¹⁴⁶ mezheplerine mensup olan kimselerin takip edilmesiydi¹⁴⁷.

¹³⁸ Gillies E. Tetley, age, s. 81.

¹³⁹ C. E. Bosworth, "The Political and Dynastic History of the Iranian World", V. V, s. 69; Komisyon, *İlk Müslüman Türk Devletleri*, s. 189.

¹⁴⁰ İsmet Kayaoğlu, *İslam Kurumları Tarihi*, s. 69; Nesimi Yazıcı, "Klasik İslam Döneminde Haberleşme Kurumu ile İlgili Bazı Mülâhazalar", s. 382.

¹⁴¹ Mehmet Altay Köymen, "Alp Arslan Zamanı Selçuklu Saray Teşkilatı ve Hayatı", *Ankara Üniversitesi DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, c. 4, Sa: 6-7, Ankara, 1966, s. 84.

¹⁴² İsmet Kayaoğlu, *İslam Kurumları Tarihi*, s. 70.

¹⁴³ M Fuad Köprülü, "Berid", s. 545.

¹⁴⁴ Gillies E. Tetley, age, s. 13.

¹⁴⁵ Şiilik: Hz. Ali'nin hilâfeti döneminde Müslümanlar arasındaki karışıklıklar sırasında Hz. Ali'nin yanında yer alarak daha sonraları Hz. Peygamber'den sonra hilâfetin Hz. Ali'ye ait olduğunu savunan ameli ve âkidevi bir ekoldür. Bkz. Hasan Onat, "Şiiliğin Doğuşu Meselesi", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. 36, Ankara, 1997, s. 80vd; Fauzi M. Najjar, "Farâbî's Political Philosophy and Shi'ism", *Studia Islamica*, c. 14, Paris, 1961, s. 57vd.

Gazneliler döneminde casuslar genel olarak ülke içerisinde faaliyet gösterirler ve halkın durumuyla ilgili bilgileri hükümdara iletirlerdi¹⁴⁸. Gazneliler casuslarını düşmanlarının saldırıları öncesinde onlara karşı kamuoyu oluşturma ve düşmanı yanıltma gibi konularda ustaca kullanabilmekteydiler. Sultan İbrahim, Gazne üzerine yürüyen Selçuklu hükümdarı Melikşah'ı casuslarının göndermiş olduğu sahte mektuplarla ülkesindeki birçok emirin kendisi ile ittifak kurduklarına inandırmış ve onun seferini yarım bırakarak geri dönmesini sağlamıştır¹⁴⁹.

Selçuklularda Casusluk ve Haberleşme Faaliyetleri

Sultan Alpaslan postacıların casusluk yapmaları geleneğini kaldırmıştır¹⁵⁰. Buna gerekçe olarak da postacı veya habercilerin garazlarından dolayı düşmanı dost, dostu da düşman olarak lanse etmelerini göstermiştir.¹⁵¹ Bunun yerine Sultan Alpaslan ülkenin birçok noktasında bulunan dostları aracılığı ile dost ve düşman hakkında bilgi toplama yoluna gitmiştir¹⁵². Bu durum *dergâh* adı verilen Selçuklu sarayı ile *divan* adı verilen Selçuklu bürokrasisi arasında bir karışıklığın ortaya çıkmasına neden olmuştur¹⁵³. Bunun aksine casusluk faaliyetlerinin devamından yana olan Nizamü'l-Mülk Siyasetnamesinde tüccar, seyyah, din adamı, eczacı kılığındaki casusların her tarafa gönderilerek ülkeler hakkında haberler

¹⁴⁶ Mutezile: Kuran ve sünnet'in yorumunda *nakile* değil de *akla* önem verilmesi gerektiğine inanan; iman, küfür, kaza, kader, adalet gibi konularda akılcı bir felsefi düşünce tarzı ortaya koyan Vasil bin Ata'nın (ölümü H. 131/748) kurmuş olduğu âkidevî bir ekoldür. Bkz. Kemal Işık, *Mutezile'nin Doğuşu ve Kelâmî Görüşleri*, Ankara, 1967, s. 32, 77, 79; Florian Sobieroj, "Mutezile ve Tasavvuf", (Çev. Salih Çift), *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. 10, Sa: 1, Bursa, 2001, s. 273, 275vd.

¹⁴⁷ C. E. Bosworth, "The Political and Dynastic History of the Iranian World", *The Cambridge History of Iran; The Saljuq and Mongol Periods*, (J. A. Boyle), New York, 1968, s. 13.

¹⁴⁸ Mehmet Altay Köymen, "Alp Arslan Zamanı Selçuklu Saray Teşkilatı ve Hayatı", s. 84.

¹⁴⁹ Komisyon, *İlk Müslüman Türk Devletleri*, s. 183.

¹⁵⁰ A. K. S. Lambton, "The Internal Structure of the Saljuq Empire", V. 5, s. 267.

¹⁵¹ İsmet Kayaoğlu, *İslam Kurumları Tarihi*, s. 71; Aydın Taneri, "Büyük Selçuklu İmparatorluğunda Vezirlik", *Ankara DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, c. 5, Sa: 8-9, Ankara, 1967, s. 135-136; Kıvameddin Burslan, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, İstanbul, 1943, s. 67; Haldun Eroğlu, *agm*, s. 16; Ahmet Kolbaşı, "Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi Adlı Eserde, Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Hakkında Verilen Bilgilerin Değerlendirilmesi Üzerine Bir Deneme", *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sa: 13, 2002, s. 213.

¹⁵² İbrahim Hareket, "Berid", s. 499.

¹⁵³ Gillies E. Tetley, *age*, s. 13.

toplanmasının gerekliliği üzerinde durmuştur¹⁵⁴. Bundan dolayı Selçuklu ülkesinde çok geniş ve önemli bir istihbarat ağı bulunmaktaydı¹⁵⁵. Hatta hükümdarlar mahiyetlerindeki yüksek rütbeli memurları, valileri ve vezirleri tayin etmiş oldukları gizli casuslar vasıtasıyla takip etmekteydiler¹⁵⁶.

Selçuklularda istihbarat faaliyetlerine en çok taraf olan kişi vezir Nizamü'l-Mülk idi. Kendi siyasetnamesinde özellikle casus buldurmanın ve ülkenin değişik yerlerine casuslar göndermenin sultanların basiretini ve tedbirini ortaya koymasını açısından onların en önemli özelliklerinden birisine işaret ettiğini belirtmektedir¹⁵⁷. Ayrıca sultanların adil davranabilmeleri için casuslar aracılığı ile dost düşman herkes hakkında bilgi sahibi olunması gerektiğini anlatmaktadır¹⁵⁸. Kendisi askeri sistemlerle desteklenmiş çok etkili bir casusluk teşkilatının kurulmasından yanaydı¹⁵⁹. Casusluk teşkilatının lağvedilmesinde ülkedeki casusların devletten fazla ödenek almak için gereksiz ve uydurma bilgileri rapor ederek devleti lüzumsuz konular üzerinde uğraştırması etkili olmuştur¹⁶⁰. Bunun yanında casusluk teşkilatının başında bulunan kişilere kendileri hakkında hükümdara olumsuz rapor vermemesi için rüşvet veren komutan ve valilerin de bu teşkilatın lağvedilmesinde rolleri büyüktü¹⁶¹. Selçuklu ülkesinde İsmaililerin güçlenip ülkenin her tarafında boy göstermelerinin en büyük nedeni olarak casusluk teşkilatının ortadan kaldırılması olarak gösterilmektedir¹⁶². Selçuklu ülkesinde bulunan İsmaili mensuplarının zararlı faaliyetlerini önlemek amacıyla vezir Nizamü'l-Mülk tarafından yeniden farklı bir haber alma teşkilatı tesis edilmiştir¹⁶³.

¹⁵⁴ Abdulkadir Özcan, "Casus", s. 166; Haldun Eroğlu, agm, s. 15; Ahmet Kolbaşı, agm, s. 213; Kâzım Paydâş, "Emir Timur'un Fetihlerinde Haber Alma Teşkilatının Önemi", s. 36.

¹⁵⁵ Haldun Eroğlu, agm, s. 15.

¹⁵⁶ Aydın Taneri, "Büyük Selçuklu İmparatorluğunda Vezirlik", s. 130, (Bkz. 242 numaralı dipnot).

¹⁵⁷ Nizamü'l-Mülk, *Siyasetname*, (Haz. Mehmet Altay Köymen), Ankara 1982, s. 80, 81.

¹⁵⁸ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal*, Ankara 1984, s. 45; Mehmet Altay Köymen, "Alp Arslan Zamanı Selçuklu Saray Teşkilatı ve Hayatı", s. 84; Abdülkadir Özcan, "Casus", s.166; Haldun Eroğlu, agm, s. 16; Ahmet Kolbaşı, agm, s. 213.

¹⁵⁹ A. K. S. Lambton, "The Internal Structure of the Saljuq Empire", V. 5, s. 267.

¹⁶⁰ Gillies E. Tetley, age, s. 13; A. K. S. Lambton, "The Internal Structure of the Saljuq Empire", V. 5, s. 267.

¹⁶¹ A. K. S. Lambton, "The Internal Structure of the Saljuq Empire", V. 5, s. 267.

¹⁶² Kıvameddin Burslan, age, s. 67.

¹⁶³ Abdulkadir Özcan, "Casus", s. 166.

Berid teşkilatı kaldırılmış olan Selçuklu ülkesinde vezir Nizamü'l-Mülk ve Sultan Sencer özel casuslar kullanmışlardır¹⁶⁴. Sultan Melikşah da ülkenin farklı bölgelerindeki yerel hanedanların çalışmalarını takip etmeleri amacıyla casuslar görevlendirmiş ve bunların birbirleri ile irtibatlarını sağlamak için geniş istihbarat ağları oluşturmuştur¹⁶⁵. Selçuklularda casuslara verilen isim sahib-i haber'dir.¹⁶⁶ Casuslara sahib-i haber denmesi Kirmanşahlar, Harzemşahlar, Zengiler ve Eyyubiler gibi Selçuklular sonrasındaki Türk İslam devletleri tarafından da kullanılmıştır. Nizamü'l-Mülk bunların dışında casuslar ve postacılar için "işlerden haberi olan" anlamında *kâr agâh* tabirini de kullanmıştır¹⁶⁷. Casusluğun önemini yitirdiği Selçukluların ilk dönemlerinde berid teşkilatının kaldırılmasından sonra İsmailiye mezhebi mensuplarının Selçuklu ülkesinde yapmış oldukları zararlı çalışmaların etkisiyle casusluk teşkilatının önemi fark edilmiş ve sahib-i haber adı altında casusluk teşkilatı tekrar canlandırılmıştır¹⁶⁸. Selçuklu döneminde sultanlar sanatçı ve bilim adamlarını da casus olarak kullanmışlardır. Sultan Sencer, Edib Sabir adında bir şairi kendi aleyhine düzenlenecek komplolara karşı kullanmıştır.¹⁶⁹

Selçuklular dönemi casusları özellikle dışarıda Bizanslıların Selçuklu ülkesi aleyhindeki faaliyetlerini takip etmek ve bunları Selçuklu devletine rapor etmekle görevliydi. Bizanslıların Selçuklulara yönelik önemli derecede casusluk faaliyetleri bulunmaktaydı. Bizanslılar düzenlemiş oldukları casusluk faaliyetlerinde genel olarak Balkanlarda yerleşik olan Kuman, Kıpçak ve Peçeneklerden yararlanmaya çalışıyordu¹⁷⁰. Asya kökenli olan bu topluluklar hem Türklere benziyorlardı ve hem de Türklerin dilini iyi biliyorlardı. Bizanslıların kendi vatandaşlarını casus olarak Selçuklulara yönelik kullanamamaları onların bu topluluklardan casusluk amacıyla istifade etmelerine neden olmuştur. Selçuklu casusları genel olarak ülke içerisinde faaliyet göstermekteydiler ve yabancı ülkelere yönelik istihbarat

¹⁶⁴ A. K. S. Lambton, "The Internal Structure of the Saljuq Empire", V. 5, s. 267.

¹⁶⁵ C. E. Bosworth, "The Political and Dynastic History of the Iranian World", V. V, s. 167.

¹⁶⁶ İbrahim Hareket, "Berid", s. 499; A. K. S. Lambton, "The Internal Structure of the Saljuq Empire", V. 5, s. 267.

¹⁶⁷ Nizamü'l-Mülk, *Siyasetname*, s. 72.

¹⁶⁸ Özellikle bu dönemde İsmailî mezhebine mensup Bâtınilerin güçlenerek devletin karşısında önemli bir güç haline gelmelerinin altında yatan en büyük sebep olarak bu teşkilatın ortadan kaldırılması olarak gösterilmektedir. Bkz. İbrahim Hareket, "Berid", s. 500.

¹⁶⁹ Abdulkadir Özcan, "Casus", s. 166

¹⁷⁰ Peter B. Golden, "Nomads and Sedentary Societies in Eurasia", s. 102.

faaliyetleri ise elçiler vasıtasıyla yürütülmekteydi¹⁷¹. Selçuklu ülkesinin sınırları içerisinde ise öncelikle Bâtîni mezhebine mensup kimselerin çalışmaları takip ediliyor ve onların teşkilatlanmalarının önü alınmaya çalışılıyordu¹⁷². Ayrıca bu Bâtîni mensuplarının yanında Bizanslıların Selçuklu ülkesine göndermiş oldukları casusların takibi görevini yerine getirmekteydiler. Bunlara ek olarak Selçuklu döneminin sonlarına doğru Moğol casuslarının Selçuklu ülkesi içerisindeki faaliyetleri de Selçuklu casuslar tarafından izlenmeye başlanmıştır. Moğolların Selçuklu ülkesindeki faaliyetleri Anadolu Selçukluları döneminde yoğunluk kazanmıştır. Baba İshak'ın taraftarları arasına gizlenen Moğol ajanları Anadolu Selçukluları aleyhine casusluk yaparak hem Babaileri Selçuklulara karşı kışkırtmış hem de ülkeleri aleyhine casusluk yapmışlardır. Anadolu Selçuklularının Moğol ajanlarına karşı etkisiz casusluk faaliyetleri Moğolların Anadolu içlerindeki karışıklıklara olan etkisini arttırmış ve bu durum Moğolların Anadolu Selçuklularını 1243 yılında ortadan kaldırmalarına kadar devam etmiştir.

Selçuklu devleti casusluk faaliyetleri amacıyla kullanmış olduğu berid teşkilatını Sâmânî ve Gazneli devletlerinden almıştır¹⁷³. Bu teşkilatın başında bulunan kişi direk olarak sultan tarafından atanırdı. Sahib-i berid diğer divan sahipleri ile beraber Selçuklu divanına katılmaz ve Selçuklulardaki büyük divandan ayrı olarak sadece sultana bağlı olarak faaliyetini yürütürdü¹⁷⁴. Sultan Alpaslan'ın berid teşkilatının casusluk faaliyetlerini yasaklaması üzerine bu teşkilat kendisi döneminde önemini kaybetmiştir. Bu durum ülke içerisinde illegal yollarla çalışan tarikatların ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bu dönemde ortaya çıkan istihbarat zafiyetinin en kötü sonuçlarından iki tanesi ise Sultan Alpaslan ve vezir Nizamü'l-Mülk'ün öldürülmeleri olayıdır. Kuşkusuz bu iki olayda ülke içerisinde meydana gelen istihbarat ve güvenlik zaafının rolü büyüktür. Sultan Alpaslan'dan sonra Berid Teşkilatının casusluk faaliyetlerine tekrar

¹⁷¹ Mehmet Altay Köymen, "Alp Arslan Zamanı Selçuklu Saray Teşkilatı ve Hayatı", s. 84.

¹⁷² Abdulkadir Özcan, "Casus", s. 167.

¹⁷³ Gillies E. Tetley, age, s. 13.

¹⁷⁴ C. E. Bosworth, "The Political and Dynastic History of the Iranian World", V. 5, s. 76. Selçuklularda devlet işlerinin yürütüldüğü ve vezir-i azamın kendisine başkanlık ettiği bir yürütme kurulu bulunmaktadır. Adına divan denilen bu kurul farklı divan sahiplerinden oluşmaktaydı. Bununla beraber posta teşkilatının başında bulunan sahib-i berid bu divan üyeleri arasında yer almazdı. Posta teşkilatının yürütmüş olduğu casusluk faaliyetlerinden dolayı berid divanının başkanı sadece sultana bağlı olarak faaliyet yürütürdü. Bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal*, Ankara 1984(3.b), s.44-45; Coşkun Alptekin, "Büyük Selçuklular", *Doğuştan Günümüze İslam Tarihi*, c. 7, İstanbul, 1989, s. 198.

devam ettiğinden bahsedilmektedir. Fakat bu konuda tam bir görüş birliği yoktur. İbrahim Kafesoğlu Sultan Alpaslan tarafından kaldırılan berid teşkilatının kendisinden sonra kurulduğuna dair herhangi bir delilin olmadığını söyler¹⁷⁵. Fakat Fuad Köprülü, Sultan Alpaslan'dan sonra berid teşkilatının tekrar casusluk faaliyetlerine devam ettiği konusunda görüş bildirmiştir¹⁷⁶. Bununla beraber posta teşkilatının Melikşah'tan itibaren istihbarat faaliyetlerini devam ettirmiş olduğu yönünde bir kanı vardır¹⁷⁷. Melikşah dönemi istihbaratı hakkında ülkenin merkezden uzak bölgelerindeki göçebelerin ekonomik faaliyetlerinin takibi hakkında önemli bilgiler bulunmaktadır¹⁷⁸. Göçebe Türkmenlerin ekonomik olarak haklarının yenildiğine dair merkeze yapılan şikâyetler üzerine göçebelerin ticari faaliyetleri ülkedeki mali casuslar tarafından gözetim altına alınmıştır. Melikşah sadece ülkesindeki casusluk ağını genişletmekle kalmamış civar ülkelerin ahvali hakkında bilgi edinmek amacıyla casuslarını komşu ülkelere de göndermiştir¹⁷⁹.

Selçuklular döneminde berid teşkilatının başında bulunan sahib-i berid'e bağlı il ve vilayetlerde bulunan sahib-i haber adında istihbarat işlerini yürüten *sâ'î*, *peyk* ve *kâsîd* adı verilen memurlar bulunmaktaydı¹⁸⁰. Sahib-i haberin kontrolünde hazırlanan raporları istenilen merkezlere ulaştıran memurlara *peyk* adı verilmekteydi¹⁸¹. Peyk adı verilen bu habercilerin işlerini *sâ'î* adı verilen memurlarda yerine getirmekteydiler¹⁸². Peyk adı verilen casuslar genelde piyade olarak çalışırlardı. Bu peyklerin *nakib* adı verilen sahib-i tımarları mevcuttu¹⁸³. Bu görevli peyklerin maaşları, maişetleri ve diğer giderleri ile ilgilenirlerdi¹⁸⁴. Peyklerin hazırlamış olduğu raporları *sâ'î* adı verilen ulaklar tarafından gideceği yere götürülürdü. Sultan

¹⁷⁵ İbrahim Kafesoğlu, *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, İstanbul 1953, s. 154-155.

¹⁷⁶ M. Fuad Köprülü, "Berid", s. 546.

¹⁷⁷ Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, Alp Arslan ve Zamanı*, c. III, Ankara, 1992, s. 156.

¹⁷⁸ C. E. Bosworth, "The Political and Dynastic History of the Iranian World", V. 5, s. 79.

¹⁷⁹ Haldun Eroğlu, agm, s. 17.

¹⁸⁰ Gillies E. Tetley, age, s. 13, 23; W, Barthold, F. Köprülü, *İslam Medeniyet Tarihi*, s. 328.

¹⁸¹ İbrahim Kafesoğlu, *Büyük Selçuklu Veziri Nizâmü'l-Mülk'ün Eseri Siyâsetnâme ve Türkçe Tercümesi*, İstanbul, 1955, s. 245.

¹⁸² M. Fuad Köprülü, "Berid", s. 541.

¹⁸³ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilatına Giriş*, Ankara 1984(3.b), s. 44-45.

¹⁸⁴ İbrahim Kafesoğlu, *Büyük Selçuklu Veziri Nizâmü'l-Mülk'ün Eseri Siyâsetnâme ve Türkçe Tercümesi*, s. 245.

Alpaslan dönemiyle beraber postacıların casusluk faaliyetlerini azaltarak sadece postacılık işleri üzerinde yoğunlaşmaya başladığı dönemde bu kimseler için sadece ulak sözcüğünü kullanmayı tercih etmişlerdir¹⁸⁵. Gönderilen bu mesajlar için ulaklar at, deve ve eşek kullanırlardı¹⁸⁶. Münhi adı da verilen bu casusların gidecekleri yerlere güvenle ulaşabilmeleri ve yol güvenlikleri için bazı menziller üzerinde ribatlar tahsis edilmekteydi¹⁸⁷. Bu casuslar Selçuklu ülkesinde elçi, seyyah, tüccar, hekim, eczacı, derviş kılığında gezmekteydiler¹⁸⁸. Bu casuslar ülke içerisinde ve ülke dışında meydana gelen olayları ve milletin ahvalini sultana bildirmenin yanında valileri, komutanları, kadıları, maliye memurları gibi üst düzey devlet erkânını takip etmekle de görevlendirilmişlerdir¹⁸⁹. Yakalanma korkusu ve sıkı güvenlik durumlarında güvercinle mesajların gönderildiği olurdu. Casusluk teşkilatı içerisinde güvercinlerle haberleşme olayı önemli bir yere sahipti. Casusluk ve haberleşme işlerinde kullanılan güvercinlere *el-menasib* adı verilir, bu güvercinlerin kayıtlı olduğu defterlere *defterü'l-ensab* ve güvercinlerin taşıdıkları mektuplara *varaku't-tayr* adı verilmekteydi¹⁹⁰. Bu güvercinler için kale burçlarında *burcü'l-hamam* adı verilen güvercinlikler yapılmıştı.

Vezir Nizamü'l-Mülk devlet erkânının takibatının devletin en elzem işlerinden birisi olarak kabul etmiş ve bunun hayati bir konu olduğunu ifade etmiştir¹⁹¹. Buna ek olarak sultanlar kendilerine yakın özel casuslar bulundurmışlar ve bazen yüksek rütbeli memurlardan hatta edip ve bilgin insanlardan da haberler alabilmişlerdir¹⁹². Sultan Sencer'in, Edib Sabir adlı bilginin kendisine yollamış olduğu bir resim üzerine kendisine karşı düzenlenen bir komplodan kurtulduğu söylenmektedir¹⁹³. Fakat taşrada istihbarat işini kötüye kullanan yöneticiler Selçuklu ülkesindeki casusları

¹⁸⁵ İsmet Kayaoğlu, *İslam Kurumları Tarihi*, s. 72.

¹⁸⁶ Phillip K. Hitti, *History of the Arabs*, s. 323. Bu dönem postacılara *ulak* denmesinin sebebi olarak onların uzak mesafeler haricinde yakın yerlere genel olarak *ulag* adı verilen eşeklerle gidip gelmeleri olabilir, bkz. Kaşgarlı Mahmûd, *Divân-ı Lügâti't-Türk*, s. 120.

¹⁸⁷ İbrahim Kafesoğlu, "Selçuklular", *İ.A.*, c. 10, s. 400; Coşkun Alptekin, "Büyük Selçuklular", c. 7, s. 204.

¹⁸⁸ Mehmet Altay Köymen, "Alp Arslan Zamanı Selçuklu Saray Teşkilatı ve Hayatı", s. 84.

¹⁸⁹ Hamit Pehlivanlı, *agm*, s. 281vd.

¹⁹⁰ Coşkun Alptekin, "Büyük Selçuklular", c. 7, s. 204.

¹⁹¹ İbrahim Kafesoğlu, *Büyük Selçuklu Veziri Nizamü'l-Mülk'ün Eseri Siyâsetnâme ve Türkçe Tercümesi*, s. 245.

¹⁹² Mehmet Altay Köymen, "Alp Arslan Zamanı Selçuklu Saray Teşkilatı ve Hayatı", s. 84.

¹⁹³ M. Fuad Köprülü, *İslam ve Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları ve Vakıf Müessesesi*, Akçağ Yayınları, 2005, s. 189.

para karşılığında kullanarak muhaliflerini bu casuslar aracılığıyla merkeze bildirerek onları itibarsızlaştırmak için uğraştılar¹⁹⁴. Casusların yerel yöneticilerden rüşvet alarak devlet yönetimini yanlış yönlendirmeye çalışması bu kurumun itibarının zarar görmesine neden olmuş ve Sultan Alparslan hiçbir şekilde bu teşkilatın üyelerine güvenmemiştir. Bütün bu olumsuz gelişmelere rağmen, vezir Nizamü'l-Mülk haber alma ve casusluk faaliyetlerinin önemine inandığından dolayı bu durumun devamında ısrarcı olmuştur¹⁹⁵.

Selçuklular dönemi casusları ülkenin farklı bölgelerinde kendi mezheplerini yaymanın mücadelesini veren Şii¹⁹⁶ mezhebine mensup insanların takibi için çalışmışlardır. Abbasileri etkisi altına alan Şii Büveyhiler ve Fatımi Devleti adına casusluk yapan ve adına *dâ'î* (davetçi) denilen propagandacıları takip ederek kovuşturma işinde casuslar çok faal olarak çalışmaktaydılar¹⁹⁷. Bunun yanında kendilerine *fedâ'i* adı verilen İsmâiliye mezhebine mensup casuslar Selçuklu devlet adamlarına yönelik suikastlar düzenlemekteydiler¹⁹⁸. Toplum içerisine sızarak faaliyet gösteren bu kişileri tespit edip yakalama noktasında Selçuklular toplumun bütün sosyal sınıfları içerisine casuslar yerleştirerek bunlara karşı önlem almaya çalışmaktaydılar. Kendilerine Bâtını adı verilen bu kimseler bazı zamanlarda Selçuklu devleti tarafından da casusluk ve suikast amacıyla kullanıldıkları olurdu ve özellikle Sultan Sencer'in, Abbasi halifesi Müsteşrid'e yönelik suikastında bu Bâtınilerden bir grup kullanılmıştır¹⁹⁹. Bunun yanında Sultan Alparslan'ın sadece Bâtınilere karşı değil diğer mezheplere karşı bile temkinle yaklaşmış ve hatta veziri Nizmü'l-Mülk'ün, bile Şafii mezhebinden olmasını yadırgamıştır²⁰⁰.

¹⁹⁴ Gillies E. Tetley, age, s. 23.

¹⁹⁵ Gillies E. Tetley, age, s. 23.

¹⁹⁶ Bu dönem Selçuklu ülkesinde faaliyet gösteren Şii İsmâiliye mezhebine mensuptular ve Selçuklu devletini yıkmaya yönelik ciddi bir çalışma içerisindeydiler. Bkz. M. G. S. Hodgson, "The Ismâ'îli State", *The Cambridge History of Iran; The Saljuq and Mongol Periods*, V. 5, (J. A. Boyle), New York, 1968, s. 440-442.

¹⁹⁷ C. E. Bosworth, "The Political and Dynastic History of the Iranian World", V. V, s. 46.

¹⁹⁸ M. G. S. Hodgson, "The Ismâ'îli State", V. 5, s. 440-441.

¹⁹⁹ Osman G. Özgüdenli, "Selçuklu-Hilâfet Münasebetlerinde Bir Dönüm Noktası: Halife el-Müsteşrid'in Katli Meselesi", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, sy. 39, İstanbul, 2004, s. 6, 7, 8.

²⁰⁰ Aydın Taneri, "Büyük Selçuklu İmparatorluğunda Vezirlik", s. 157; Vezir Nizamü'l-Mülk'ün dünya üzerinde Hanefi ve Şafii mezheplerinin dışındaki diğer mezhepleri boş ve bid'ât olarak nitelendirmesine karşılık, Sultan Alparslan'ın Hanefi mezhebinin dışındaki mezheplerin hiçbirisine itibar etmediği söylenir. Aydın Taneri, s. 157.

Bunun yanında Selçuklu ülkesinde orduda görev yapan ikta sahibi komutanlar da Selçuklu sarayında görev yapan memurlar arasından kendilerine sarayda meydana gelen güncel olayları kendilerine aktaran casuslar edinmişler aleyhlerine olabilecek gelişmeleri takip etmek istemişlerdir²⁰¹. Selçuklu sultanları elçilik heyetlerinin içerisine casuslar yerleştirirler, heyetin başında bulunan kimseye iletmek istedikleri resmi mektuplarını verirler fakat asıl maksatlarını bildiren gizli mektuplarını ise bu elçilik heyetinin içerisinde bulunan casusları aracılığı ile iletirlerdi²⁰². Sultan Sencer, Irak Selçukluları hükümdarı Sultan Mesûd'a Abbasi halifesi hakkındaki asıl görüşlerini, Kuran Han Barankuş başkanlığında yolladığı kalabalık elçilik heyeti içerisine yerleştirdiği casusları aracılığı ile gizli olarak iletmiştir²⁰³.

DEĞERLENDİRME

Tarih boyunca kurulmuş olan bütün devletler ve sistemler varlıklarının devamı olarak haberleşme ve casusluk faaliyetlerini vazgeçilmez bir olgu olarak görmüşlerdir. Kurulan her devlet ve saltanatın içeride ve dışarıda birçok düşmanı olmuş ve bu düşmanlara karşı kendi varlıklarını devam ettirebilmek için casusluk çalışmalarına ihtiyaç duymuşlardır. Kurulmuş olan bu sistemlerin veya devletlerin karşıtı olan güçler siyasi, dini, ekonomik, millî veya kişisel sebeplerden dolayı karşı çıktıkları yönetimlerin veya devletlerin yıkılması veya akamete uğratılması için çaba sarfetmişlerdir. Bunun doğal sonucu olarak da devlet yönetimini elinde bulunduran yönetici veya yönetimler tarih boyunca güçlü casusluk şebekeleri oluşturmaya ve düşmanlarının her adımını izleyerek yerinde ve amacına uygun tedbirlerle düşmanlarının komplolarını etkisiz hale getirerek yönetimlerini sağlamlaştırmaya çalışmışlardır.

İnsanlığın devlet bazında organize bir güç haline gelmeye başladığı ilk çağlarda kurulan devletlerin güvenlik ihtiyaçları, haberleşme ve casusluk kavramlarını zaruri hale getirmiştir. Devletin, üzerinde kurulmuş olduğu topraklar üzerinde yaşayan insanların ve ülkenin durumu, devlet işlerinin yolunda gidip gitmediği hakkında bilgi edinmek isteği, haberleşme ihtiyacını ve devamında postacılık faaliyetlerini ortaya çıkarmıştır. Bu dönemlerde casusluk faaliyetleri haberleşme faaliyetleriyle beraber yürütülmüştür. Mektuplaşma işlemleri mahrem bilgiler ihtiva etmesi açısından gizlilik

²⁰¹ A. K. S. Lambton, "The Internal Structure of the Saljuq Empire", V. 5, s. 224.

²⁰² Osman G. Özgüdenli, "Selçuklu-Hilâfet Münasebetlerinde Bir Dönüm Noktası: Halife el-Müsteşrid'in Katli Meselesi", s. 3-5.

²⁰³ Osman G. Özgüdenli, agm, s. 5-7.

esasına göre casuslukla eş tutulmuş ve bundan dolayı haberleşme ve casusluk faaliyetleri paralel bir seyir takip etmiştir. Casusluk ve haberleşme faaliyetlerinin birbirlerinden ayrılması erken ortaçağlarda gerçekleşmiştir. Ortaçağın başlarında devletleşme geleneğinin ilerlemesi yeni kurumların ortaya çıkması, postacılık faaliyetlerinin halkı da kapsayacak şekilde genele yayılması ile beraber casusluk teşkilatı postacılık teşkilatından ayrılarak başlı başına bir kurum haline gelmiştir. Erken ortaçağlarda kurulan Türk devletleri de önceki dönemlerin aksine casusluk faaliyetlerini postacılık faaliyetlerinden ayırmışlar ve başlı başına bir kurum haline getirmişlerdir.

Haberleşme ve casusluk çalışmaları iç ve dış düşmana yönelik faaliyetleri kapsamaktaydı. İç düşmanlar siyasi anlamda rakip hanedanlar, soylu sınıftan nüfuzlu kimseler veya aynı siyasi oluşum veya hanedana mensup dostlar arasından bile çıkabilmekteydi. Bundan dolayı casusluk işleri en yakında bulunan insanları bile kapsamakla beraber çok gizli ve kapsamlı yürütülen bir organizasyondur. Bununla beraber iç düşmanlar dini alanda faaliyet gösteren rakip ideolojik guruplar, dinler veya mezhepler olabilmekteydi. Bunların yaptıkları faaliyetler ve toplum üzerinde bıraktıkları etkiler devlet tarafından dikkatli bir şekilde takip edilmek ve devlete karşı ciddi bir kalkışmanın önüne geçilmek zaruridir. Devlet aleyhine faaliyet gösteren bütün iç güçler insanların ekonomik yetersizliklerinden yola çıkarak yıkıcı eylemler peşinde koştukları için devleti kuran siyasi güçler için toplum içerisinde işlerin yolunda gidip gitmediğinin bilgisine ulaşmak zaruri bir durumdur.

Bu alanda faaliyet gösteren casuslar ve haberciler; ülkede imar faaliyetleri, tarımsal etkinlikler, yol çalışmaları, şehircilik faaliyetleri ve toplumun ekonomik açıdan sosyal hizmetlerin iyi gidip gitmediği noktasında devlete raporlar göndermekteydiler. Toplumun refah düzeyi devlete yönelik şükranı beraberinde getirdiği için zararlı oluşumlardan uzak durmakta ve devlete bağlılıkları artmaktaydı. Bundan dolayı devletler toplumların kalkınmaları yönünde adım atmaktaydılar ve buna oldukça dikkat ederlerdi. Fakat bunu göz ardı eden devletler yapılan zararlı çalışmaların etkisiyle halklarının tepkisine maruz kalmışlar bunun neticesinde halklarına yönelik şiddet eylemlerine başvurmuşlar, bu durum da tarih boyunca birçok katliamların ortaya çıkmasına yol açmıştır. Bunun yanında devletlerin dikkat etmesi gereken diğer önemli bir husus ise etnisite olayıdır. Farklı etnik guruplardan oluşan devletler ayrılıkçı faaliyetler içinde bulunan etnik gurupları yakından takip ederek onların bölücü faaliyetlerini önleme noktasında adım atmak zorundaydılar. Özellikle çok farklı etnik guruplardan oluşan Ortaçağ Türk devletlerinin sahip oldukları federasyonu korumak için

devlet bünyesinde olan diğer boy ve kabilelerin yıkıcı faaliyetlerini önlemek, onların düşmanla işbirliği yapmalarını engellemek için çok sayıda casuslar seferber ettiklerini görmekteyiz.

Bunun yanında aynı dini paylaşan toplumlarda bile devletler farklı mezhep mensuplarına farklı şekillerde müdahale etmek zorunda kalmıştır. Bekli de ortaçağ Türk devletlerini en çok meşgul eden ve en yıkıcı etkileri olan faaliyetlerin başında muhalif mezheplerin yapmış oldukları çalışmalar gelmekteydi. Ortaçağ İslam dünyasındaki bölünmüşlüğün etkisinde kalan Müslüman Türk devletleri bu bölünmüşlüğün sonucunda toplumda ortaya çıkan farklı mezheplerin yıkıcı etkileriyle uğraşmak ve bunları takip etmek mecburiyetinde kalmışlardır. Bunun yanında birçok Türk İslam Devleti bu tür faaliyetlere karşı yürüttükleri çalışmalar sırasında önemli devlet ve siyaset adamlarını mezhebi suikastlara kurban olarak vermişlerdir. Ayrıca devleti yöneten kimselerin en çok dikkat ettikleri konulardan birisi de en yakınlarında bulunan ve nüfuz sahibi kimseler olmuştur. Bu kimseler devleti yöneten kişinin en iyi dostu, kardeşi, hatta oğlu bile olabilirdi. Ortaçağ Türk Devletlerinde saray mensupları ve hanedan üyelerinin takip ettirilmesi çok sık karşılaşılan bir durumdur.

Casusluğun yoğun olarak kullanıldığı durumlardan bir tanesi de devleti yöneten hanedanın üst düzey yöneticileri ile valilerin ekonomik anlamda sahip oldukları mal varlıklarının takip edilmesiydi. Devlet imkânlarını kendi lehlerine kullanarak, halktan toplanan vergilerde usulsüzlük veya zorla alınan hediyeler yoluyla zenginleşen valiler, yöneticiler ve ordu mensupları halkın huzursuzluğunu arttırmaktaydılar. Bundan dolayı devleti yöneten kimseler etraflarındaki yöneticilerin haksız bir şekilde zenginleşmesini önlemek amacıyla onların ekonomik faaliyetlerini takip ettirir ve halka uyguladıkları muamele hakkında raporlar düzenletirlerdi. Haksız kazanç sağlayan ve devletin menfaatlerini kendi lehlerine kullanan kimseler ya görevden alınır veya cezalandırılırlardı ve bununla, yaptıkları usulsüzlüklerden dolayı devletin toplum nazarında itibarının sarsılmasını önlerlerdi. Bunun yanında devletin imkânlarını kullanarak ekonomik anlamda aşırı bir şekilde güçlenen devlet adamlarının devlete karşı ciddi bir güç haline gelmesine sebep olduğu için onların ekonomik ve siyasi bir nüfuzuna sahip olmalarına engel olmaya çalıştıkları görülmüştür.

Erken ortaçağlardaki Türk devletlerinin öncelikli düşmanlarını siyasi rakipleri olan civar devletler oluşturmaktaydı. Bunların kendi ülkeleri aleyhine düzenlemiş oldukları komplolara karşı dikkatli olmak ve düşmanın her hareketini takip ettirmek amacıyla çok sayıda casuslar görevlendirilmişti. Bu casuslar çoğu zaman ticari amaçlarla yabancı ülkelere giden tüccarlar

arasından seçilirdi. Bu tüccarlar gittikleri ülkelerin insanların dillerini bildikleri için rahat bir şekilde haber toplaya bilmekteydiler. Bunların yanında kendi dinlerini yaymak amacıyla yabancı ülkelere giden din adamları ve seyyahlar da bu amaçla kullanılmaktaydılar. Komşu ülkelerin yıkıcı faaliyetleri arasında Türk Devletlerinin ekonomik ve dini yapısının sekteye uğratılması da bulunmaktaydı. Türk devletleri ekonomik çıkarlarını ve dini faaliyetlerini hedef alan komşularının yıkıcı faaliyetleri hakkında bilgi toplayarak devlete rapor eden çok sayıda casusu tüccar, din adamı, seyyah, eczacı, doktor kılığında ipek yolu üzerindeki kalabalık şehirlere ve önemli merkezlere gönderdikleri görülmektedir. Bu casuslar genel anlamda ekonomik faaliyetleri, dini gelişmeleri askeri hareketlilikleri takip etmişlerdir.

Türk devletleri içerisinde postacılık, casusluk ve elçilik çalışmalarının en ciddi bir şekilde kurumsal hale geldiği ve uluslar arası bir boyut kazandığı dönem erken ortaçağlarda Göktürkler döneminde gerçekleştiği görülmektedir. Batısında ve doğusunda bulunan Sâsânî ve Çin imparatorluklarına karşı ciddi bir casusluk çalışması yürüten bu devlet dünya tarihinde bir ilk olarak Bizans'a elçilik heyeti göndermiş ve yine Bizans'tan birçok defa elçilik heyetleri kabul etmiş ve bu sayede siyasi ve ekonomik anlamda Avrupa üzerine açılımda bulunabilmiştir. İslam sonrası dönemde de düzenli olarak yürütülen haberleşme ve casusluk faaliyetleri Selçuklular döneminde bir ara önemsiz sayılmasından dolayı bu ülkenin çok ciddi bir güvenlik zaafına düştüğü birçok devlet ve siyaset adamını suikastlara kurban verdiği görülmüştür. Bununla beraber ortaçağın bütün Türk devletlerinde haberleşme ve casusluk çalışmalarının çok düzenli bir şekilde işlediği görülmekle beraber devletin bekasını sağlayan olgular olması dolayısıyla kutsal vazifeler arasında sayıldığı görülmüştür.

İslam öncesi Türk devletlerinde yöneticilerin karşılaştığı en tehlikeli casusluk faaliyetlerinin siyasi evlilikler yoluyla devlet sarayına bakıcı ve mürebbi kılında giren casusların yaratmış olduğu karışıklıklardır. Erken ortaçağların hemen hemen bütün devletlerinde görülen iki komşu ülke sarayı arasında gerçekleştirilen siyasi evliliklerin genel anlamda casusluk amaçlarına yönelik olduğu görülmektedir. Bu durum bütün devletler için çok olumsuz sonuçlar ortaya çıkarabilmekteydi. Hükümdarın zehirletilmesi, saray eşrafi içerisinde karışıklıklar çıkarılması, devlet yöneticilerinin birbirine düşürülmesi, devletin çalışmalarıyla ilgili raporların yazılıp gönderilmesi gibi faaliyetler bu konuyla ilgili en çok karşılaşılan durumlar olarak görülmektedir. Aynı durumun yabancı ülkelere ele geçirilen cariye

ve hizmetçilerin de mensubu bulunduğu ülkelere casusluk yapmaları hususunda da görülmektedir.

Bunun yanında casusluk alanında kendi ülkelerinde yaşayan veya komşu ülkelerde ikamet eden farklı etnik gurupları kullanan devletler için dini ve ekonomik faktörlerin çok önemli olduğu görülmektedir. İslam öncesi dönemde özellikle ekonomik anlamda büyük çıkarlara sahip Soğdluların bu kazanımlarını korumak amacıyla bütün baskın devletler için casusluk yaptıkları görülmüştür. Bunun yanında İslam öncesi Türk Devletlerinde kendileriyle aynı dine mensup olan diğer uyruklara kendileri için casusluk yaptırdıkları çok rastlanan bir durumdu. Bu durum İslam sonrası dönemde mezhebi bir boyut kazanmıştır. Aynı dini paylaşan Müslüman Türk devletlerinde ise aynı mezhepten olma durumunun birlikte çalışabilmek için önemli bir şart halini aldığı görülmüştür.

SONUÇ

Erken ortaçağ devletlerinin birçoğunda haberleşme faaliyetleri ile casusluk çalışmaları posta teşkilatı üzerinden yürütülmekteyken, Ortaçağ Türk devletlerinin genelinde casusluk ve haberleşme faaliyetleri birbirinden bağımsız organlar şeklinde yürütülmekteydi. İslam öncesi ve sonrası dönemlerde postacılık ve casusluk faaliyetlerinde çalışan memurlar ve yapılan çalışmalarla ilgili zengin isimlendirmeler bu alanlarda yapılan çalışmaların köklü olduğuna işaret etmektedir. Eski Türkler de İslam sonrası Türk devletlerinde olduğu gibi insanlar arasında ispiyonculuk, gammazlık ve adam çekiştirme gibi durumlar oldukça çirkin davranışlar olarak kabul edilmesine rağmen, mesele devletin ve toplumun güvenliği ile alakalı bir durum olmasından dolayı casusluk ve haberleşme olayını bundan ayrı tutmuşlar, bu konuya çok önem vererek bu işleri titizlikle yapmışlardır.

İslam öncesi ve sonrası Ortaçağ Türklerinde haberleşme, casusluk ve elçilik faaliyetleri aynı paralelde işleyen birbiriyle ilişkili konuları teşkil etmiştir. Ortaçağ Türk devletleri çoğu zaman haberleşme faaliyetlerinde kullanılan postacıları veya diplomatik alanda kullanılan elçileri casusluk yapmak amacıyla kullanmışlardır. İslam öncesi dönemde Türkler elçilerin casusluk yapmaları olayına sıcak bakmamışlar ve ülkelere gelen elçilerin casusluk amacıyla kullanılmasına şiddetle karşı çıkmışlardır. Casusluk yaptıkları tespit edilen yabancı elçileri tutuklayarak ağır bir şekilde cezalandıran Ortaçağ Türk devletlerinde ileriki dönemlerde elçilerin de casusluk amacıyla kullanılmasına çok sık bir şekilde rastlanılmıştır. Bunun yanında haberleşme işlerinde kullanılan postacıların can güvenliklerinin

sağlanması ve işlerini rahat icra edebilmeleri amacıyla casusluk faaliyetlerinde kullanılmaları zamanla kaldırılmıştır.

İslam öncesi Türk devletleri özellikle casusluk faaliyetlerinde önemli bir mesafe kaydeden ve yaptıkları geniş casusluk faaliyetleriyle Erken ortaçağ Türk devletlerini zor durumda bırakan Çinlilere karşı güçlü bir istihbarat teşkilatı bulundurma mecburiyeti hissetmişlerdir. Düşmanın her hareketini gözlemleyen Türk devletleri onların ülke içerisinde ortaya çıkarmak istedikleri komploları etkisiz hale getirmek için ülkenin içinde ve dışında önemli istihbarat çalışmaları yürütmüşlerdir. Bundan dolayı dost ve düşman herkesi izlemişler, bunları düzenli raporlar halinde sunmuşlardır. Bu gereklilik sadece siyasi amaca matuf değildi. Önemli ticaret yolları üzerinde bulunan Türk devletleri ekonomik menfaatlerini korumak amacıyla da casuslar görevlendirmişlerdir. Ülkenin farklı taraflarına veya civar ülkelere yollanan casuslar düşmanların bütün ekonomik, sını, siyasi, kültürel faaliyetlerini yakından takip ettirmişlerdir. Görevlendirilen casuslar sadece bilgi toplama amacıyla değil aynı zamanda komploları önleme, suikast, düşman arasında karışıklık çıkarma gibi aktif görevlerde de kullanılmışlardır.

İslam öncesi dönemlerde şahıslar üzerinden gizli olarak yürütülen casusluk faaliyetleri daha sonraki Türk İslam devletlerinde kurumsal bir hale getirilmiştir. Haberleşme çalışmalarıyla beraber yürüten casusluk faaliyetleri daha sonraları postacılık faaliyetlerinden ayrı düzenli çalışan bir teşkilat halini almıştır. Toplum içerisinde din adamlarından seyyahlara, eczacılardan seyyar satıcılara kadar çok çeşitli kesimden insanların kullanıldığı bu teşkilat devletin yüz yüze kalabileceği önemli problemleri önceden tespit ederek yerinde kararlarla bertaraf edilmesi bu kurumların düzenli çalışmasıyla doğru orantılı olarak gerçekleşmiştir. Bununla beraber Ortaçağ Türklerindeki casusluk çalışmaları hem çağdaşı olan ülkeler ve hem de kendisinden sonra gelen Türk devletleri için önemli casusluk yöntemleri açısından terimsel ve kurumsal anlamda güzel örnekler sunmuştur.

KAYNAKÇA

ALPTEKİN, Coşkun, “Büyük Selçuklular”, *Doğuştan Günümüze İslam Tarihi*, c. 7, İstanbul, 1989, s. 95-211.

ALTUNGÖK, Ahmet, *Sâsânîler Dönemi Türk-Fars İlişkileri*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Elazığ, 2006.

ARIK, Feda Şamil, “Eski Türk Ceza Hukukuna Dair Notlar, I: Suçlar ve Cezalar”, *Ankara Üniversitesi DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, c. 17, Sayı: 21, Ankara, (Trz), s. 3-50.

- BAKIR, Abdulhalik, *Hız. Ali ve Dönemi*, Ankara, 2004.
-, “Hz. Peygamber ve Raşid Halifeler Devrinde Haber Alma ve Casusluk Faaliyetleri”, *Fırat Üniversitesi Orta-Doğu Araştırmaları Dergisi*, Ocak 2003, c. I, Sayı: I, Elazığ, 2003, s. 7-34.
-, Emeviler ve Abbasiler Devrinde İstihbarat (Haber Alma ve Casusluk), *Fırat Üniversitesi Orta-Doğu Araştırmaları Dergisi*, Temmuz 2003, c. I, Sayı: 2, Elazığ 2003, s. 5-24.
- BARATOVA, Larissa, “Orta Asya’da ki Türk Kağanlığı (MS.600–800)”, (Çev. Başar Batur), *Türkler*, c. II, Ankara, 2002, s. 89-96.
- BARTHOLD, W. A, *İslam Medeniyet Tarihi*, (Çev. F. Köprülü), Ankara, 1973.
- BENNİSON, Amira K, *The Great Caliphs: The Golden Age of the Abbasid Empire*, New York, 2009.
- BOSWORTH, C. E, “The Political and Dynastic History of the Iranian World”, *The Cambridge History of Iran: The Saljuq and Mongol Periods*, (J. A. Boyle), New York, 1968, s. 1-202.
-, “Administrative Literature”, *Religion, Learning and Science in the Abbasid Period*, (Edts. M. J. L. Young, J. D. Latham, R. B. Serjeant), New York, 1990, s. 155-167.
- BROSSIUS, Maria, *The Persians*, New York, 2006.
- BURSLAN, Kivameddin, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, İstanbul, 1943.
- GARTWHITE, Gene R, *The Persians*, Blackwell Publishing, 2005.
- GENÇ, Reşat, *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, Ankara, 2002.
- GİRİŞMEN, Roman, *İran ez Aghaz ta İslam*, (Trc. Muhammed Mu’in), Tahran, 1336.
- CHRİSTIAN, David, *A History of Russia, Central Asia and Mongolia*, V. I, Victoria, 1998.
- ÇANDARLIOĞLU, Gülçin, “Uygur Sarayına Gelin Giden Çinli Prensesler ve Bunun Arkasındaki Politik Gerçekler”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, Sayı: 28, 29. İstanbul, 1975, s. 63-70.
-, “Uygur-Çin İktisadî Münasebetleri (At-İpek Alışverişi, 744–840)”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, Sayı: 34, İstanbul, 1985, s. 73-80.
- EBERHARD, Wolfram, *Çin Tarihi*, Ankara, 1947.
- ERGİN, Muharrem, *Orhun Abideleri*, İstanbul, 2002.

EROĞLU, Haldun, “Klasik Dönemde Osmanlı Devletinin İstihbarat Stratejileri”, *Ankara Üniversitesi Tarih Araştırmaları Dergisi*, c. XXII, Sayı: 34, Ankara, 2003, s. 11-33.

GOLDEN, Peter B, *Central Asia in World History*, New York, 2011.

_____, “Nomads and Sedentary Societies in Eurasia”, *Agricultural and Pastoral Societies in Ancient and Classical History*, (Edt. Michael Adas), Philadelphia, 2001, s. 71-115.

GÖKSU, Erkan, “Kutadgu Bilig’e Göre Türk Savaş Sanatı”, *Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, c. 2, Sayı: 6, Kış, 2009, s. 265-281.

GÖMEÇ, Sadettin, *Uygur Türkleri Tarihi*, Ankara, 2009.

_____, “İslam Öncesi Türk Tarihinin Kaynakları Üzerine”, *Ankara Üniversitesi DTCTF Tarih Araştırmaları Dergisi*, c. 20, Sayı: 31, Ankara, 2000, s. 51-92.

GUMİLEV, Lev N, *Eski Türkler*, Bakü, 1993.

HAKİKAT, Rafi, *Tarih-i Kûmis*, Tahran, 1362.

HAREKET, İbrahim, “Berid”, *MEB İA*, c. 5, s 498-501.

HARTMAN, R, “Barid”, *E. J. Brill’s First Encyclopaedia of Islam, 1913-1936*, V. II, (Edt. M. T. Houtsma), Leiden, 1993, s. 658-659.

HAUSSIG, Hans Wilhelm, *İpek Yolu ve Orta Asya Kültür Tarihi*, (Çev. Müjdat Kayayerli), Kayseri, 1997.

HİTTİ, Phillip K, *History of the Arabs*, New York, 1968.

HODGSON, M. G. S, “The Ismâ’îlî State”, *The Cambridge History of Iran; The Saljuq and Mongol Periods*, V. 5, (J. A. Boyle), New York, 1968, s. 422-482.

ISTVAN, Zimonyi, “Notes on the Differences Between Bedouin and Inner Asiatic Nomadism”, *Central Asia on Display, Proceedings of the VII. Conference of the European Society for Central Asian Studies*, (Edts. Gabriele Rasuly, Julia Katschnig), Wien, 2004, s. 373-380.

İBNU’L-BELHÎ, “Farsnâme”, (Çev. Abdulhalik Bakır, Ahmet Altungök) *Ortaçağ Tarih ve Medeniyetine Dair Çeviriler*, c. I, Ankara, 2008, s. 23-150.

İBNU’L-HAVKAL, *Suretü’l-Arz*, (Trc. Cafer Şiar), Leiden, 1938.

İBNU’S-SÂ’Î, “Halifelerin Hatunları (Hükümdarların Hür ve Cariye Eşleri)”, (Çev. Abdulhalik Bakır), *Ortaçağ Tarih ve Medeniyetine Dair Çeviriler I*, Ankara, 2008, s. 151-267.

İRAN UNESCO MİLLÎ KOMİSYONU, “İranisha”, c. I, Tahran, 1966.

İZGİ, Özkan, *Kutluk Bilge Kültüğü Kağan ve Uygurlar*, Ankara, 1986.

- İZGİ, Özkan, *Çin Elçisi Wang Yen Te nin Uygur Seyahatnamesi*, Ankara, 1989.
- _____, “Kao-Ch’ang Uygurları Hakkında”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, Sayı: 32, İstanbul, 1979, s. 1-10.
- KAFESOĞLU, İbrahim, *Türk Milli Kültürü*, İstanbul, 1991.
- _____, *Büyük Selçuklu Veziri Nizâmü'l-Mülk'ün Eseri Siyâsetnâme ve Türkçe Tercümesi*, İstanbul, 1955.
- _____, Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu, İstanbul, 1953.
- _____, “Kültür ve Teşkilat”, *Türk Dünyası El Kitabı*, c. I, Ankara, 1992.
- KAŞGARLI Mahmûd, *Divân-ı Lügâti't-Türk*, (Haz. Türk Dil Kurumu), Ankara, 2003.
- KAYAOĞLU, İsmet, *İslam Kurumları Tarihi*, Ankara, 1985.
- KOLBAŞI, Ahmet, “Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi Adlı Eserde, Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Hakkında Verilen Bilgilerin Değerlendirilmesi Üzerine Bir Deneme”, *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 13, 2002, s. 205-224.
- KOMİSYON, *Geçmişten Günümüze Posta*, (Komisyon Başk. Osman Tural), Ankara, 2007.
- KOMİSYON, *İlk Müslüman Türk Devletleri*, (Edt. Sadi S. Kucur), Eskişehir, 2011.
- KONUĞU, Enver, *Kuşan ve Akhun Tarihi*, Ezurum, 1971.
- KÖPRÜLÜ, M Fuad, W. Barthold, *İslam Medeniyeti Tarihi*, Ankara, 2004.
- _____, *İslam ve Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları ve Vakıf Müessesesi*, Akçağ Yayınları, İstanbul, 2005.
- _____, “Berîd”, *MEB İA*, c. 2, s 541-549.
- KÖYMEN, M Altay, “Alp Arslan Zamanı Selçuklu Saray Teşkilatı ve Hayatı”, *Ankara Üniversitesi DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, c. 4, Sayı: 6-7, Ankara, 1966, s. 84.
- _____, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, Alparslan ve Zamanı*, C. III, Ankara, 1992.
- KRAMERS, J. H, “Üsküdâr”, *E. J. Brill's First Encyclopaedia of Islam*, 1913-1936, V. VIII, (Edt. M. T. Houtsma), Leiden, 1987, s. 1054.
- KURBANOV, Aydoğdu, *The Hephthalites: Archaeological and Historical Analysis*, Berlin, 2010.

LAMBTON, A. K. S, "The Internal Structure of the Saljuq Empire", *The Cambridge History of Iran; The Saljuq and Mongol Periods*, (J. A. Boyle), New York, 1968, s. 203-302.

LİGETİ, Lajos, *Bilinmeyen İç Asya*, (Çev. Sadrettin Karatay), Ankara, 1998.

LİU, Xinru, *The Silk Road in World History*, New York, 2010.

_____, "The Silk Road; Overland Trade an Cultural Interactions in Eurasia", *Agricultural and Pastoral Societies in Ancient and Classical History*, (Edt, Michael Adas), Philadelphia, 2001, s. 151-180.

LUNG, Rachel, *Interpreters in Early Imperial China*, Amsterdam, 2011.

MERÇİL, Erdoğan, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, İstanbul, 1985.

MERİ, Joseph W, "Post or Barid", *Medieval Islamic Civilization; An Encyclopedia*, New York, 2006, s. 631-632.

MEŞKÜR, M. Cevad, *Tarih-i İran Zemin*, Tahran, 1366.

MİFSUD, Manwel, *Loan Verbs in Maltese; A Descriptive and Comparative Study*, Brill, 1994.

NAJJAR, Fauzi M, "Farâbî's Political Philosophy and Shi'ism", *Studia Islamica*, c. 14, Paris, 1961, s. 57-72.

NEFİSÎ, Said, *Tarih-i Temeddün-i İran-i Sâsân*, Tahran, 1331.

NİZAMÜ'L-MÜLK, *Siyasetname*, (Haz. Mehmet Altay Köymen), Ankara 1982.

ONAT, Hasan, "Şiiliğin Doğuşu Meselesi", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. 36, Ankara, 1997, s. 79-118.

ORKUN, Namık Hüseyin, *Eski Türk Yazıtları*, İstanbul, 1936.

ORTAYLI, İlber, *Türkiye İdare Tarihine Giriş*, Ankara, 1996.

ÖGEL, Bahaeddin, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, Ankara, 1979.

_____, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, c. 1, Ankara, 1978.

ÖZCAN, Abdulkadir, "Casus", *TDV İA*, c. 7, s. 166-169.

ÖZGÜDENLİ, Osman G, "Selçuklu-Hilâfet Münasebetlerinde Bir Dönüm Noktası: Halife el-Müsteşrid'in Katli Meselesi", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, Sayı: 39, İstanbul, 2004, s. 1-35.

PAYDÂŞ, Kâzım, "Emir Timur'un Fetihlerinde Haber Alma Teşkilatının Önemi", *Ankara Üniversitesi DTCTF Tarih Araştırmaları Dergisi*, c. 28, Sayı: 46, Ankara, 2009, s. 35-52.

- PEHLİVANLI, Hamit, “Eski Türkler ve Selçuklularda İstihbaratçılık”, *Türkler*, c. 5, Ankara, 2002, s. 279-280.
- REİSNEYA, Rahim, *Azerbaycan der Seyri Tarih-i İran*, Tahran, (Trz).
- SARAY, Mehmet, “İdeal Bir Diplomatın (Elçinin) Ortaya Çıkışı”, *Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi*, S. 50, 2005/1, s. 1196-1209.
- SICKER, Martin, *The pre-Islamic Middle East*, Greenwood, 2000.
- SİNOR, Denis, *Türk İmparatorluğunun Kuruluşu ve Yıkılışı*, (Çev. Talat Tekin), İstanbul, 2002.
- SOBİEROJ, Florian, “Mutezile ve Tasavvuf”, (Çev. Salih Çift), *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. 10, Sayı: 1, Bursa, 2001, s. 273-296.
- STRANGE, Guy Le, *Palestine Under the Moslems*, New York, 2010.
- SU, Kâmil, *Uygurlar ve Uygur Medeniyeti*, Balıkesir, 1938.
- SYKES, P. M, *A History of Persia*, c. II, London, 1915.
- ŞAHİD, İrfan, *Byzantium and the Arabs in the Sixth Century*, C. 1, Harvard University Press, 1995.
- et-TABERİ, M Cerir, *Tarih-i Taberi Tercemesi*, c. II, Konya, 1982.
- TANERİ, Aydın, “Büyük Selçuklu İmparatorluğunda Vezirlik”, *Ankara DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, c. 5, Sayı: 8-9, Ankara, 1967, s. 75-189.
- TAŞAĞIL, Ahmet, *Gök-Türkler*, c. 1, 2. Türk Tarih Kurumu Yay, Ankara, 1995.
- _____, “Çinli Diplomat Ch’ang Sun-Sheng’in Gök-Türkleri Bölmek İçin Hazırladığı Raporlar”, *Türk Kültürü Araştırmaları*, Sayı: 1-2, Ankara 1995, s. 417-435.
- TEKİN, Talat, *Orhun Yazıtları*, İstanbul 1998.
- TETLEY Gillies E, *The Ghaznavid and Seljuk Turks, Poetry as a Source for Iranian History*, New York, 2009.
- USER, Hatice Şirin, “Eski Türkçede Bazı Unvanların Yapısı Üzerine”, *Bilig*, Sayı: 39, Ankara, 2006, s. 219-238.
- UYAR, Mustafa, “Hinduşah Nahçıvani’ye Ait Düstur el-Kâtip fi-Tayin el-Meratib Adlı Eserde Casusluk Anlayışı”, *AÜ DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, c. XXIV, Ankara, 2005, s. 281-289.
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devleti Teşkilatına Giriş*, Ankara, 1984.

YAKUBÎ, Ahmed bin İshak, *Tarih-i Yakûbî*, c. I, (Trc. Muhammed İbrahim Ayeti), Tahran, 1382.

YAKÛT el-HAMEVÎ, *Mu'cemu'l-Buldân*, Leiden, 1959.

YAZICI, Nesimi, "Klasik İslam döneminde Haberleşme Kurumu ile İlgili Bazı Mülâhazalar", *İkinci İslam İlimleri Kongresi Tebliğleri*, İstanbul, 1981, s. 377-386.

YILDIRIM, Recep, *Uygarlık Tarihine Giriş, İlkçağ Tarih ve Uygarlıkları*, Ankara, 2004.

ZELİN, Madeleine, "The Yung-cheng Reign", *The Cambridge History of China*, V. 9, New York, 2002, s. 183-227.

WHITEHOUSE, David, Andrew Williamso, "Sâsânîan Maritime Trade", Iran, (The Biritish Institute of Persian Studies), V. XI, London, 1973, s. 29-50.